

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Svend Falkner Sørensen

FANEFLUGT?

Dansksindede soldaters flugt
fra tysk krigstjeneste
1914-18

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 68

Faneflugt?

SVEND FALKNER SØRENSEN

Faneflugt?

Dansksindede soldaters flugt
fra tysk krigstjeneste
1914-18

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 68
AABENRAA 1989

*Udgivet med støtte af
Amtskontorchef, R. a. D., cand. jur.
Viggo Florander og hustru Else's
legat*

**Redaktion: Hans Schultz Hansen og
Niels H. Kragh Nielsen**

ISSN 0109-9264
ISBN 87-7406-041-4
Winds Bogtrykkeri ApS
J. P. Møller Bogbinderi

Indhold

Forord	7
Indledning	9
Litteratur	11
Pligtspørgsmålet	16
Alle mødte under fanerne	16
Pligten	17
Den danske bevægelses holdning	19
At komme over grænsen	24
Motiver til flugt	24
Hvor mange deserterede?	25
De fysiske rammer	26
»Flugthistorier«	28
Hjælpere	32
Grænsevagters medvirken	35
Desertørerne	40
»Ausbürgerungslisterne« og deres baggrund	40
Listernes anvendelighed	44
Geografisk fordeling i Haderslev kreds	46
»Vestlig tendens«	49
Aldersfordeling	57
Flugttidspunktet	57
Erhvervsfordeling	62
Sammenligning land og by	66
Øvrige oplysninger i listerne	67
Tyske reaktioner	69
Restriktioner mod desertørerne og deres »efterladte«	69

Forholdsregler for at undgå flere deserteringer	75
Amnestiloven	80
»Højskole-sagen«	81
Desertørerne i Danmark	83
Den officielle danske holdning	83
Det »uofficielle« Danmark	86
Organiseret hjælp?	86
Desertørernes ophold i Danmark	94
Afslutning	100
Bilag 1. Oversigt over »Ausbürgerungslisterne«	105
Bilag 2. Geografisk fordeling af desertøreme; liste B	108
Bilag 3. Geografisk fordeling af desertøreme; liste F	111
Bilag 4. Desertørernes erhvervsfordeling; liste F	114
Bilag 5. Desertørernes opholdssted i Danmark	115
Oversigt over anvendt kildemateriale og litteratur	116
Noter	122
Navneregister	128

Forord

Denne bog er gennemgående identisk med min historiske specialeafhandling fra Århus Universitet 1987 »Fahnenflucht? En undersøgelse af de dansksindede desertører i Nordtyskland under 1. verdenskrig.« De indledende afsnit med metodiske og kildemæssige overvejelser er kortet væsentligt ned eller flyttet om i bilag. Til gengæld er der andre steder tilføjet mindre afsnit. Desuden er der foretaget forskellige sproglige og andre rettelser, ligesom jeg har oversat alle tyske citater til dansk. Alt dette er sket ud fra ønsket om at nå en bredere læserkreds. Et eksemplar af den originale specialeafhandling er tilgængelig på Historisk Instituts bibliotek, Århus Universitet.

Ved udgivelsen må jeg først takke lektor Erik Strange Petersen, Historisk Institut ved Århus Universitet, for råd og vejledning ved udarbejdelsen af specialeafhandlingen. Det samlede personale på Landsarkivet i Aabenraa takker jeg for hjælp og vejledning i fremdragelsen af kildemateriale. Ligeledes vil jeg takke Søren Mulvad og Historisk arkiv for Seem Sogn for velvilligt at have stillet et centralt kildemateriale til rådighed. Historisk Samfund for Sønderjylland skal have tak, fordi det vil påtage sig udgivelsen. En stor tak skal også lyde til »Amtskontorchef R.a.D., cand.jur. Viggo Florander og hustru Else's legat«, som har gjort udgivelsen økonomisk mulig. Flere nære venner skal have tak for teknisk bistand ved udfærdigelse af figurer og redigering af tekst, ligesom min kone, Lærke skal have tak for det store arbejde med at udfærdige kortene og for inspiration og kritisk læsning. Sidst men ikke mindst er jeg mine forældre meget taknemmelige, fordi de altid velvilligt har stillet bil og bolig til rådighed på mine mange ture til det sønderjyske.

Århus, april 1989

Svend Falkner Sørensen

Indledning

”Under den store Krig har Kongeaa-Grænsen haft sin egen Historie, der er interessant i flere Henseender. En Del vedrører sønderjydske Desertører, som i deres store Nød søgte Redning i det gamle Moderland. Hver enkelt af de mange har haft sine egne Oplevelser, rig paa Følelser, Overvejelser og Viljesytringer samt rig paa Spænding, Glæde og Forventning.”

Således indleder N.P.Petersen-Pauli sin bog fra 1921 om ”Sønderjydske Rømningsmænd”. Denne bog har været baggrunden for, at jeg fik interesse for emnet og idé til at skrive denne bog om de dansksindede nordslesvigske desertører under 1. Verdenskrig. Deserteringerne er et forholdsvis overset emne, idet ovennævnte titel er den eneste større fremstilling. Litteraturen om Nordslesvig under 1. Verdenskrig er koncentreret om de forhold, der førte hen til Genforeningen i 1920, og om de indkaldte nordslesvigere, der kæmpede ved fronterne for en sag, der ikke var deres. Det er velkendt, at der var indkaldt ca. 30.000 nordslesvigere, og at der faldt op imod 6.000 af disse. At der også var op imod 2.500, der deserterede, er derimod mindre kendt.

Målet med bogen har været, på grundlag af hvad jeg har kunnet finde af kildemateriale især i arkiverne suppleret med litteraturen, at samle og give et billede af et fænomen og problem, som bortset fra Petersen-Paulis fremstilling ikke tidligere har fået en samlet skildring. Det skal her understreges, at ordene ”desertering”, og ”desertør” i det følgende bruges udelukkende som neutrale, juridisk-tekniske begreber, uden nogen form for etisk eller moralsk stillingtagen.

Efter et afsnit med en vurdering af ”Sønderjyske Rømningsmænd” vil der komme et kapitel, der med udgangspunkt i, at alle mødte op under fanerne ved krigsudbruddet, vil diskutere forskellige overvejelser ved at desertere, særlig begrebet ”pligt”. I naturlig forlængelse heraf vil jeg beskæftige mig med H.P.Hanssen og den danske bevægelses syn på deserteringerne. Dette sidste vil dog grundet materialets omfang blive lidt fragmentarisk. Derefter følger et mere beskrivende kapitel om, hvordan deserteringerne og grænseoverskridelserne rent praktisk foregik og forskellige forhold i den forbindelse (hjælpere, vagtposter etc.).

Kongeåen ved Foldingbro. Fra 1864 til 1920 udgjorde den grænsen mellem Danmark og Tyskland fra Villebøl i vest til Faarkrog i øst. Den var dog ikke deserterernes foretrukne overgangssted. Historiske Samlinger.

De to næste afsnit vil handle om, hvad de tyske myndigheder foretog sig overfor deserteringerne. I det første vil et enkelt element af myndighedernes virksomhed blive berørt, nemlig fratagelse af borgerskab. I forbindelse hermed udarbejdede man lister over desertererne med forskellige oplysninger om hver enkelt, og disse lister, der for en enkelts vedkommende indeholder navne på op mod 1000 deserterere, har jeg brugt til at forsøge at udlede nogle data om desertererne, såsom geografisk fordeling, aldersfordeling, erhvervsfordeling o.l. Disse undersøgelser omfatter på grund af materialets beskaffenhed næsten kun Haderslev kreds. Der er dog næppe noget i vejen for, at man kan overføre de fleste af konklusionerne på hele Nordslesvig. I det andet afsnit vil jeg komme ind på en lang række af de andre tiltag og forholdsregler, som de tyske myndigheder iværksatte i forbindelse med deserteringerne.

Det sidste hovedafsnit vil belyse, hvordan det gik desertererne, når de var kommet over grænsen til Danmark. Jeg vil undersøge, hvordan de blev modtaget, hvordan holdningen var til dem og hvad de foretog sig. Dette sidste afsnit er dog bygget på et noget mindre og tyndere kildemateriale end de forrige.

Litteratur

Litteraturen om Nordslesvig under 1. Verdenskrig er naturlig nok domineret af erindringsbøger af nordslesvigske krigsdeltagere med beretninger om oplevelser ved fronterne. Foreningen D.S.K. (Danksindede Sønderjyske Krigsdeltagere) har endda i perioden 1941-71 hvert år udgivet en årbog udelukkende med sådanne beretninger.¹ Udover disse er litteraturen især centreret omkring arrestationerne af mange af den danske bevægelses ledende folk ved krigsudbruddet og de begivenheder, der førte frem til Genforeningen i 1920.

Desertering og rømning over grænsen til Danmark er derimod ikke blevet beskrevet i større omfang i litteraturen. Oftest nævnes blot, at fænomenet eksisterede eller der gengives en enkelt beretning om en eventyrlig flugt. De få undtagelser er udover N.P.Petersen-Pauli, Karl Alnor: *Handbuch zur schleswigschen Frage Bd.II* (Neumünster, 1926-29) og P. Eliassen: *Kongeaen eller Den gamle grænse* (Kolding, 1926), der begge har længere afsnit om emnet.

Jeg vil nu give en lidt nærmere præsentation og vurdering af den bog, der vel alt andet lige må betragtes som ”hovedværket” om danksindede nordslesvigske dersertører under 1. Verdenskrig, nemlig N.P.Petersen-Pauli: *Sønderjyske Rømningsmænd* (Kolding, 1921).

Petersen-Pauli beskriver sin arbejdsmetode således i forordet til bogen:

*”.....efter at have søgt at udforske de virkelige Forhold ved Samtaler med talrige Rømningsmænd baade nord og syd for Grænsen og Gennemrejst de sønderjyske Landsdele paa Kryds og Tværs fra Lille Bælt til Vesterhavet for at samle Materiale.....”*²

Ifølge eget udsagn er bogen altså baseret på interviews med desertører, og selv om han lidt inde i bogen i en af dens meget få noter kraftigt pointerer, at ”hvert eneste af de mange enkelttilfælde er gengivet i nøje overensstemmelse med de virkelige tildragelser”³, så må man vel nok sige, at det er et lidt tyndt og subjektivt materiale. Et indtryk af Petersen-Paulis pålidelighed fås ved at konfrontere hans fremstilling med primært kildemateriale (se herom oversigten over anvendt kildemateriale p. 116 ff, hvor de vigtigste kilder diskuteres). Vi har her et par muligheder. F.eks. kan afsnittet: ”Hjælperne der efterstræbes (Mads Vinds skæbne- kriminalbetjente)”, hvor han bruger familien Mads Vind som eksempel på, hvordan myndighederne forfulgte en desertørs efterladte familie, sammenholdes med en samling breve fra familien Mads Vind til den deserterede søn i Danmark, Eskild

Vind.⁴ Denne var flygtet til Danmark i 1915 for at unddrage sig værnepligten. I 1917-18 blev resten af familien (fader, moder og søster) arresteret og senere idømt hver 9 måneders fængsel for ”medhjælp til faneflugt”, som det hedder i jurasprog.

Dette gik ifølge Petersen-Pauli for sig på følgende måde: I forsøg på at afsløre folk, der hjalp desertører over grænsen, sendte de tyske myndigheder civilklædte kriminalbetjente op i grænseområdet, hvor de gik ind på gårdene givende sig ud for at være desertører, der gerne ville over grænsen, og bad om hjælp af en eller anden art til at komme over. Gik beboerne med på dette, klappede fælden. I oktober 1917 kom der hos Vinds en sådan forklædt betjent ind, som skrækslagen erklærede, at han var på flugt og manglede hjælp til at komme over. Han blev nægtet dette og måtte skønt megen tryglen forlade stedet med uforrettet sag. Han havde dog fået lov til at efterlade sin cykel på gården.

Et par dage senere blev Mads og datteren ikke desto mindre afhentet og sat i undersøgelsesarrest i Flensborg sigtet for medhjælp til faneflugt. Konen fik lov til at blive hjemme i første omgang. De sad således 3 måneder i Flensborg. Senere blev alle tre som nævnt idømt 9 måneders fængsel. Grundlaget for denne dom var en række mere eller mindre tilfældige indicier. Dels ovennævnte kriminalbetjents under ed aflagte rapport om, at familien i hvert fald ikke havde *modsat* sig hans forsøg på at komme over grænsen og derfor omend passivt havde bifaldet det, dels en kombination af nogle ydre forhold som f.eks. at Vinds var meget dansksindede, boede så tæt ved grænsen (Fjersted ved Spandet), havde en søn, der var flygtet, og vistnok havde haft kendskab til, at nogle naboer og venner ville flygte. Alt dette *måtte* betyde, at de havde hjulpet nogle over! På dette grundlag mere end de faktiske forhold og bevisets stilling blev de altså idømt en temmelig hård straf.

Det hører med til historien, at Mads Vind efter en måned blev sendt hjem for at passe gården, og at konen og datteren efter tre måneder blev sendt hjem for at hjælpe ham. Det lykkedes dem derefter ved landråd v.Löws hjælp vedvarende at få udsat afsoningen indtil krigens slutning, hvor situationen blev en anden.⁵

Dette var Petersen-Paulis version af begivenhederne. De fleste breve i den nævnte samling er breve fra faderen og datteren til moderen fra den periode, hvor de sad i undersøgelsesarrest (22/10 1917- 26/1 1918).⁶ Hun har så sendt dem videre til sønnen. Det første er afsendt fra Flensborg den 23. oktober 17, altså dagen efter arrestationen. Indholdet af disse breve præges af usikkerhed over fremtiden og bekymring for, om moderen kan klare bedriften derhjemme. De arresterede lider dog tilsyneladende ingen nød.

Syd for Grænsen

under Krigen

Til Undersøgelse.

Tirsdag den 6. November skal alt hjemmeværende Mandskab i Haderslev Kreds — saavel hjemsendt som endnu ikke indkaldt Mandskab — møde til Undersøgelse. Ingen har kunnet faa Udsættelse længere end til 31. Oktober d. A.

Han fik Held til at lokke dem. Flystningen var en Politimand.

Gaardejer Mads Vind fra Fjersted sidder for Tiden illige med sin Datter arresteret i Flensborg, anklaget for at have villet hjælpe en Desertør over Grænsen til Danmark.

Sagen er, efter hvad vi har bragt i Erfaring, ret mærkelig og vidner om en meget affig Fremgangsaade fra det tyske Politis Side for at komme

den Slags Overtrædere ved Grænsen til Livs.

For en 8 Dages Tid siden kom en Mand ind til Mads Vind, der bor i Nærheden af Grænsen, og gav sig i Snak med ham. Under Samtalen lod Manden sig forstaa med, at han meget gerne vilde se at komme over Grænsen, og bad Mads Vind om at være ham behjælpelig dermed; han vilde gerne betale en Pengesum for Hjælpen. Det endte med, at Mads Vind gik med Manden ud og viste ham Vej eller maaske fulgte med ham et lille Stykke Vej for at vise ham Grænsen, hvor efter den fremmede forsvandt.

Mads Vind og hans Datter blev derefter arresteret og ført til Flensborg. Manden var nemlig en tysk Embedsmand fra Haderslev eller Flensborg, der var ude i hemmelig Politivirk somhed ved Grænsen.

Den 5. November.

Det forlyder i Døg, at Mads Vind og hans Datter nu er kommen hjem mod en søsø:re Kavilion, men at Datteren er meget sjælelig medtaget af den Behandling, der er bleven hendes Fader og hende til Del.

Ribe Stiftstidende var under krigen meget velunderrettet om, hvad der foregik i Nordslesvig. Den havde meddelere dér, ligesom mange desertører henvendte sig på redaktionen, når de var kommet velbeholden over grænsen. Avisen havde denne notis om Mads Vinds skæbne 5. november 1917.

Det værste er, at de ikke må tale sammen eller overhovedet komme i kontakt med hinanden. Det meste af indholdet er dog temmelig uskyldige og forholdsvis ligegyldige ting, hvilket sikkert skyldes, at brevene har været igennem censur.

Der er naturligvis også breve fra moderen til Eskild fra perioden.⁷ Udover almindelige oplysninger om forholdene i Fjersted, hvor de bor, og nyt fra Flensborg indeholder disse et interessant element, nemlig gentagne bønner til Eskild om ikke at lade sig lokke tilbage over grænsen på grund af

det skete. Han skal for alt i verden holde sig langt væk fra grænsen. Hun har endda af frygt for, at han skulle gøre noget overilet (nemlig komme tilbage), undladt straks at fortælle ham om arrestationerne, men bedt hans forlovede gøre det ”så skånsomt som muligt.”⁸ Udover dette er der i brevsamlingen også et par dokumenter fra retssagen, dels en art forsværsskrift for familien, dels en benådningsansøgning fra Mads Vind samt afslaget på denne.

Petersen-Paulis beskrivelse af begivenhedsforløbet stemmer stort set overens med indholdet i disse breve. Man må dog sige, at han har overdrevet og overdramatiseret sin beskrivelse noget, særligt af forholdene i fængslet. Endvidere må man sige, at brevene giver adskillige eksempler på, at familien faktisk har foretaget det, som Petersen-Pauli mere eller mindre mener, de er uskyldigt dømt for. At der er en overensstemmelse mellem hans skildring og brevene er nok heller ikke så mærkeligt, eftersom han udover et par avisartikler formodentlig (jvf. hans eget forord) har fået sine oplysninger gennem samtaler med familien Vind selv.

Betragter man iøvrigt brevene som helhed, er det slående, at i de ca. 150 breve bliver tyskerne og de tyske myndigheder ikke eller kun i meget få tilfælde omtalt direkte negativt, selv om der ellers kunne være al mulig god grund til det. Dette svækker fremdeles Petersen-Paulis beskrivelse af *efterstræbte* dansksindede og *forhadte* tyske embedsmænd.

I afsnittet: ”Hjælpernes fortjeneste (Karens bedrifter)”, nævner Petersen-Pauli endvidere Karen Poulsen, ”Pigen fra Kamtrup” som et eksempel på en hjælper, der har hjulpet virkelig mange over grænsen. Han beretter om mange af hendes mange bedrifter og roser hende i det hele taget til skyerne. Hendes portræt figurerer endda på titelbladet til bogen! Her kan sammenholdes med Karen Poulsens eget privatarkiv.⁹ Dette består af et lille skrivehæfte, hvor hun - utvivlsomt efter tilskyndelse - på et senere tidspunkt har nedskrevet nogle af sine oplevelser med at hjælpe desertører under krigen. Optegnelserne er ganske givet ikke færdiggjorte. Det er imidlertid ikke selve disse optegnelser, der er interessante i denne sammenhæng, da de blot indeholder små historier som Petersen-Paulis, givetvis udvalgt, så det er positive oplevelser, der er medtaget. Interessant er derimod et brev, der er vedlagt i arkivpakken. I dette brev fra tidligere borgmester i Ribe H.C. Bruun, som har foranlediget afleveringen til landsarkivet i Åbenrå den 12. januar 1939, står der nemlig, at Karen Poulsen var utilfreds med og havde flere indvendinger mod beskrivelsen i Petersen-Pauli.¹⁰ Det vil altså sige, at en af de personer, der får allermost rosende omtale i bogen, er utilfreds med beskrivelsen.

Skønt Petersen-Pauli må betragtes som hovedværket om emnet, må

konklusionen være, at det er vanskeligt at anvende den som et sådant. Dels er det en tendentiøs og nationalistisk fremstilling, dels har en konfrontation med et par førstehåndskilder også vist, at der kan graves dybere. Endelig gør dens manglende kildehenvisninger den problematisk at arbejde med.

Bortset fra "Sønderjyske Rømningsmænd" behandles deserteringerne som sagt kun få steder. *Karl Alnor* har i "Handbuch zur Schleswigschen Frage" et afsnit med titlen "Die Heeresfolge der Nordschleswiger", der også omtaler deserteringerne. Alnor forfægter i høj grad tyske synspunkter. Særlig er han kritisk overfor H.P.Hanssen. På trods af denne udtalte tendens er der dog en del oplysninger at hente hos Alnor, der antagelig har kunnet benytte materiale fra myndighederne.

Ud fra et andet udgangspunkt, nemlig Kongeåen eller grænsen som lokalitet, har *P. Eliassen* i "Kongeaaen eller Den gamle grænse" naturligvis også et kapitel om grænsen under 1. verdenskrig og flygtningene. Skønt det mest omhandler smuglerier og overvejende bringer "gode historier", så er der alligevel en del interessante oplysninger at hente, særligt om grænsebevogtning, de enkelte lokaliteter langs grænsen og deres naturforhold, pas-sagemuligheder etc.

Pligtspørgsmålet.

Alle mødte under fanerne

Når man skal beskæftige sig med emnet: Deserteringer fra Nordslesvig under 1. Verdenskrig, støder man straks på noget paradoksalt, nemlig at der ikke var nogen, der deserterede straks ved krigsudbruddet i august 1914. Alle fulgte parolen og mødte op på deres respektive indkaldelsessteder. Man havde regnet med og fra tysk side frygtet, at dansksindede nordslesvigere i hobetal ville gå over grænsen til Danmark for at unddrage sig indkaldelsen, sådan som det havde været tilfældet under den tysk-

Blatt Nr. 85

Lebens Nr. 2153

Telegraph Nr.

Ursprungsnummer von

den 2. Aug. 1914

um 6 Uhr 22 Min. 22

herv. Nr.

Mobilmachungsbefehl.

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Amte Sønderburg

Telegramm adı Berlin.

W. des. um Uhr Min.

Mobilisierungsbefehl, außer Mobilisierungsbefehl
am 2. August

Sieher Befehl ist sofort und pünktlich bekannt zu machen.

Reichs. Hauptamt.

Königsberg

Engelhardt (Hauptamt der Reichswehr)

Mobiliseringsordren til myndighederne i Sønderborg. Mobiliseringen som alle frygtede, fik mange nordslesvigere til at overveje deres stilling. Skulle de efterkomme den eller flygte til Danmark. I første omgang valgte de at gå med i krigen.

Historiske Samlinger.

franske krig i 1870-71.¹ Dette skete som nævnt ikke. Det skyldes nok flere forhold.

Således kan de udeblevne deserteringer ses som et udslag af den forhandlingslinje, som efterhånden var blevet den herskende indstilling i den danske bevægelse. Den er også blevet kaldt H.P.Hanssen-linjen, da han om nogen var hovedeksponenten for den. Den gik i korthed ud på, at i stedet for den tidligere praktiserede gølge protestpolitik skulle man tale med tyskerne og se at få det bedste ud af det, ud fra devisen ”gør din pligt og kræve din ret”. Dette modsætningsforhold mellem såkaldte protestfolk og forhandlingsfolk eksisterede gennem hele ”tyskertiden”, og jeg vil i forbindelse med den geografiske fordeling af desertørerne redegøre nærmere herfor.² Den dominerende opfattelse var altså, at man skulle gøre sin pligt som tysk statsborger og soldat og så der ud fra kræve sine rettigheder.

Udover dette spillede også de mere nøgterne overvejelser ind: at det måtte blive en kort krig (”Vi er hjemme til jul”), og at det derfor var bedst at blive og tage chancen, i særdeleshed da meget i begyndelsen tydede på, at krigen kunne ende med tysk sejr. Noget sådant ville, hvis man var flygtet til Danmark, være ensbetydende med, at man sandsynligvis aldrig ville kunne vende tilbage igen, hvilket udover de personlige konsekvenser også ville svække den danske bevægelse og dens muligheder for fortsat at føre nationalitetskamp. Man havde tidligere set, hvordan en kraftig åreladning af gruppen af unge mænd nær havde kvalt den danske bevægelse. Endelig spillede det vel også ind, at mobiliseringen kom så forholdsvis hurtigt og overraskende, og at folk derfor ligesom lod sig rive med af begivenhederne og ikke nåede at spekulere nærmere over tingenes tilstand.

Pligten

Allerede under krigen kom der i Danmark en pjece på 16 sider omhandlende ”Pligtsspørgsmålet” skrevet af den anonyme ”En dansker”.³ I pjecen, som er en reaktion på H.P.Hanssens artikel i Hejmdal 7.august 1914, hvor denne understreger, at nordslesvigerne gør deres pligt (se p. 19), opdeler forfatteren på næsten videnskabelig vis begrebet pligt i 9 kategorier (f.eks. pligten overfor fædrelandet, pligten mod den hjemlige jord og soldaterpligten), hvorefter han behandler hvert pligtforhold for sønderjydernes vedkommende. Hans konklusion er, at den pligt, H.P.Hanssen omtaler, kun er soldaterpligten og den statsborgerlige pligt, og at han ikke opfordrer folk til at gøre mere, men blot fremdrager fakta. Pjecen bliver således et forsøg på et slags forsvar for H.P.Hanssens udtalelser, som ellers ifølge forfatteren var blevet kritiseret for at være for vage og tyskvenlige.

Jeg mener dog også, at man kan tolke forfatterens personlige holdning derhen, at den pligt nordsløvigerne har, hverken er pligten overfor fædrelandet, soldaterpligten eller faneeden, men derimod pligten overfor den hjemlige jord, Nordsløvig. Han udelukker således heller ikke, at der kan eksistere en pligt til at desertere!

Denne pligt (mod den hjemlige jord) går igen i langt de fleste af de mange beretninger fra folk, der forblev soldater gennem hele krigen og var modstandere af desertering. At desertere ville simpelt hen være at svigte det, man i generationer havde kæmpet for at opbygge.

Den mest kendte fortæller for denne holdning var den mangeårige redaktør for Flensborg Avis, Ernst Christiansen. I sine erindringer fra krigen, der bærer den sigende titel ”Du kan, du må og skal”, skriver han i begyndelsen bl. a.:

”Hvis vi alle gik over Grænsen, saa kunde muligvis Danmark komme i Fare; men i hvert Fald vilde vor Hjemstavn, naar Tyskland ikke bukkede under, af sine egne Børn fuldt og helt være priggivet sine Erobrere, skønt vi havde brovitet med at vilde hævde vore Fædres Jord til sidste Aandedræt. Saa kunde vi fra Landflygtigheden stirre over i det Land, vi frivilligt havde rømmet. Dette at gaa over Grænsen staar for mig som at sætte alt paa eet Kort. Og saa er dette Skridt alligevel kun halvt.”⁴

Et andet mindre kendt men lige så egnet eksempel er nogle erindringer af Søren Graaby, der i næsten skønlitterær stil skildrer de tanker, der går gennem hovedet på en ung mand, der står og kigger ud over markerne efter at have fået indkaldelsen. Han står og spekulerer på, om han ikke skulle gå over grænsen i stedet for at efterkomme indkaldelsen. Men så står der:

”I sidste Øjeblik var der altid noget, han vidste ikke hvad, men noget, der var imod og var stærkere - ogsaa stærkere end Friheden, der vinkede paa den anden Side af Grænsen. Der var i det afgørende Øjeblik altid en lille bitte Stemme, som brød ind og hviskede stiltørdigt, Ord, han til at begynde med ikke forstod, men siden opfattede ganske tydeligt: Svigter du - Svigter du?”⁵

Efter at have stået og kigget lidt mere på ”de efterårspløjede stubmarker og gårdenes hvidkalkede længer”, fortsætter stemmen:

”I gode og onde Tider - de blev der. Hører du, de blev der. De levede Livet under de Kaar, Skæbnen bød og flygtede ikke i Læ for at hygge sig behageligt, mens Stormen rasede. De blev. Og derfor var de der bestandig - med Rette.”⁶

Det ender selvfølgelig med, at han bliver og efterkommer indkaldelsen.⁷

Som det ses af disse to eksempler, var der nogle, for hvem det var vigtigere at blive og gøre sin pligt end at flygte over grænsen til Danmark. At der blandt disse også var en smule bitterhed overfor dem, der deserterede, viser følgende kommentar af en nordslesviger fra Skærbæk-egnen:

*"Det, at jeg - at vi, der kom fra grænseegnene - ikke kunne få orlov, kunne vi takke vore gode venner og kammerater for, der løb over grænsen og dermed unddrog sig krigstjeneste! Det var os, det gik ud over."*⁸

Den danske bevægelses holdning

Holdningen i de to citater falder meget godt i tråd med forhandlingslinien (H.P.Hanssen-linien) og dens synspunkter, og det vil derfor være på sin plads her at se på, hvordan den "officielle" danske bevægelse i Nordslesvig forholdt sig til hele problematikken omkring deserteringerne. Da H.P.Hanssens privatarkiv giver et meget pauvert resultat, har kilden til dette primært været hans dagbogsoptegnelser, "Fra Krigstiden", der naturligvis er bearbejdede og i en vis forstand censurerede oplysninger.

Allerede den 7.august 1914 kom den første "udtalelse" fra dansksindet side, nemlig i form af H.P.Hanssens tidligere omtalte artikel i Hejmdal "Et Alvorsord". Hverken tilblivelsen eller offentliggørelsen af denne nævnes i dagbogsoptegnelserne. I denne artikel understreges det, at alle nordslesviske værnepligtige var mødt op, og at onde tungers tale om, at de i tilfælde af krig ville svinge, dermed var manet til jorden.⁹ Artiklen mundede ud i følgende sætning:

*"Vi er og har altid været overbeviste om, at ligesaa energisk som de danske Nordslesvigere altid har krævet deres statsborgerlige Rettigheder respekterede, ligesaa samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige Tider."*¹⁰

Den side 17 nævnte pjece rummer en fortolkning af disse udtalelser, nemlig den at H.P.Hanssen blot opregner fakta ("der vil snart stå 15.000 nordslesvigere i felten" etc.) og siger, at folk gør deres simple pligt og ikke opfordrer dem til mere end det eller lover noget for fremtiden.¹¹ Ifølge denne fortolkning ville H.P.Hanssen altså heller ikke i givet fald udelukke eller misbillige eventuelle senere deserteringer. Dette mener jeg ikke er rigtigt. Vendinger i artiklen som f.eks. "under krigen" indicerer, at H.P.Hanssen om ikke ligefrem lover, at nordslesvigerne fortsat vil gøre deres pligt, så i hvert fald ikke anser det modsatte for tænkeligt.

Artiklen skal ses som et led i politikken overfor de tyske myndigheder, og H.P.Hanssen spillede adskillige gange i krigens begyndelse på nordslesvignernes pligttroskab i sine bestræbelser på at forbedre forholdene for nordslesvignerne.¹² I det hele taget ser det ud til, at den danske bevægelse søgte at udnytte den gunstige situation, der opstod, da alle nordslesvigske værnepligtige mødte under fanerne. F.eks. udarbejdede H.P.Hanssen sammen med landdagsmændene Nis Nissen og Kloppenborg-Skrumsager i begyndelsen af 1915 en erklæring, som skulle afgives i den preussiske landdag. I denne erklæring, hvis essens er, at man ikke vil stemme for finanslovsforslaget, da den indeholder poster til bekæmpelse af ikke-tyske mindretal, står der bl.a. følgende:

"At de Beskyldninger, der letsindigt er bleven rettede imod os, har været grundløse, viser frem for alt Udviklingen under Krigen. Danskerne i Nord-slesvig har, som de højeste Statsmyndigheder gentagne Gange har konstateret i denne tunge Tid i enhver Henseende opfyldt deres statsborgerlige Pligt. I Tusindvis har de allerede blødt på Slagmarken i Øst og Vest. Men under alt dette er Undtagelsesbehandlingen af den danske Befolkning i skrigende Modstrid med H.M.Kejserens Ord, at der nu ikke gives Partier i Landet, til vor store Beklagelse bleven fortsat."¹³

Dette var i begyndelsen af krigen, men hvordan forholdt det sig så, da deserteringerne var en realitet og begyndte at tage til i omfang? Til at begynde med erklærede H.P.Hanssen, at deserteringerne ene og alene skyldtes den diskriminering, som de dansksindede soldater ved fronten var udsat for (forbud mod at tale dansk sammen etc.), men at antallet iøvrigt var forsvindende lille i forhold til de næsten 30.000, der stod ved fronterne. Da der imidlertid efterhånden opstod murren og utilfredshed hos de tyske myndigheder og i de tyske aviser over det stadig voksende problem, måtte der gøres noget, fremsættes en erklæring eller tilsvarende. Også fra egne rækker kom der opfordring til en sådan erklæring, hvori man skulle tage afstand fra og advare mod udvandring og deserteringer. Således fra redaktør E. Christiansen i et brev til H.P.Hanssen i juni 1915.¹⁴ Argumenterne er de sædvanlige, at den danske bevægelse ved deserteringerne ville miste et stort potentiale af unge mænd og den kommende "lederkerne", hvis ikke Tyskland tabte krigen (hvilket intet jo tydede på i 1915). Det er iøvrigt interessant og bemærkelsesværdigt så enige de to under krigen var med hensyn til, hvilken linie, der skulle føres. Under "grænsestriden" efter krigen blev de arge modstandere.

Resultatet blev, hvad man vel kan kalde højdepunktet af aktivitet under

Et Uvørsord.

Der er ofte ytret Tvivl om, hvorvidt vi danske Nordslævigere vilde gøre vor Pligt, hvis der udbrød Krig. Oversfor den Slags Ntthdninger har vi altid hævdet, at den nordslævigste Befolknings Lovlydhighed og Pligtrofskab nok skulde staa sin Prøve i Sarens Stund.

De sidste Dages Begivenheder har givet os Ret. Mobiliseringen strider hurtigt fremad. Naar den er endt, vil der staa henved 15,000 danske Nordslævigere i den tyske Hærs Rækker. Og Sarens Officerer, som i vid Udstrækning har givet Soldaterne fra Nordslævig Tillidsposter i Fredstid, vil sikkert ogsaa under Krigen hurtigt lære at sætte Pris paa deres fremragende Egenstaber, deres Udruelighed, deres Koldblødhed, deres Dygtighed, deres Intelligens, deres Pligtsfølelse.

I visse Kredse ytrer man nu Tvivl om, hvorvidt den ikke-værnepligtige

Del af den nordslævigste Befolkning er sig sit Ansvar bevidst og vil opfylde sine statsborgerlige Pligter under Krigen. Dette er for os hævdet over enhver Tvivl. Vi er og har altid altid været overbeviste om, at ligesaa enervigt, som de danske Nordslævigere altid har krævet deres statsborgerlige Rettigheder respekterede, ligesaa samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige Tider.

Der er næppe et Hjem i Nordslævig, som ikke har nære Paarørende i Felten. Vore Sønner, Brødre, Mænd og Fædre staar i Øjeblikket i den tyske Hærs Rækker. Det er under disse Omstændigheder — rent bortset fra den nordslævigste Befolknings rolige Besindighed og dybt indgrovede Lovlydhighed — ganske utænkeligt, at den skulde svigte sin Pligt.

Vi danske Nordslævigere vil ogsaa i denne Henseende gøre vore Modstauderes Tvivl til Skamme.

Den 7. august 1914 skrev H. P. Hanssen denne »leder« i Aabenraa-avisen Hejmdal, som han var redaktør af. Den vakte megen opsigt og er vel et af de mest markante udtryk for det, som kaldes forhandlingslinien i den danske bevægelses politik overfor de tyske myndigheder.

krigen fra den danske bevægelse i den retning. H.P.Hanssen indkaldte nemlig Vælgerforeningens bestyrelse og de to landdagsmænd til et møde i Aabenraa den 10. juli 1915. Her besluttede man at indføre en udtalelse i foreningens protokol, altså ikke fremkomme med nogen direkte *offentlig* udtalelse.¹⁵ I denne udtalelse stod der, at man behandlede deserteringerne og konstaterede, at der var en klar sammenhæng mellem disse og den stigende "chikanøse behandling af indkaldte dansk-talende nord-slesviger", og man nåede frem til følgende 2-punkts beslutning:

I. Vælgerforeningens Bestyrelse tager bestemt Afstand fra den senere Tids Desertationer og vil efter Evne søge at modarbejde dem.

*II. Vælgerforeningen ser sig derimod ikke i Stand til OFFENTLIG at advare imod Desertationerne, da Udlandets Opmærksomhed derved bliver henvendt på Sagen.*¹⁶

Nu kunne punkt II's kraftige understregning af, at man ikke kan komme med nogen offentlig udtalelse, eventuelt sammenholdt med den lidt valne og diplomatiske vending "efter evne" i punkt I jo godt antyde, at man alene fremkom med denne note for at tilfredsstille krav fra tysk side, eller som H.P.Hanssen selv siger det, for at "tjene som Bevis for, at Desertationerne ikke skyldtes dansk politisk Agitation, hvad den tyske Presse allerede har antydnet"¹⁷, og at man fra den danske bevægelses side i virkeligheden ikke havde så meget imod deserteringerne, ja måske ligefrem bifaldt dem. Dette er dog efter min mening ikke rigtigt. Thi selv om erklæringen ganske givet blev afgivet efter et vist pres fra tysk side, så er der intet, der tyder på, at man ikke også af fuldt hjerte gik ind for den. Faktisk har det ikke været muligt hverken i H.P. Hanssens dagbogsoptegnelser eller i noget andet af det materiale, jeg har været igennem, at finde noget tegn på, at man fra den danske bevægelses side har tilskyndet ensidige hjulpet til deserteringer. I det hele taget står der ikke ret meget om deserteringer i dagbogsop-tegnelserne for tiden efter december 1915. I hele bind II, der omhandler perioden juli 1917 - november 1918 er der således kun tre små notiser derom.

Skal man kort sammenfatte den danske bevægelses holdning til deserteringerne, må man konstatere, at den "officielle" danske bevægelse på intet tidspunkt under krigen bifaldt dem. Faktisk beklagede man dem, hvilket ikke er så mærkeligt, eftersom massive deserteringer undergravede hele den førte forhandlingspolitik og spolerede det, man gennem mange år havde bygget op. E.Christiansen siger det meget præcist i det tidligere

omtalte brev til H.P.Hanssen, hvor han skriver, at man skal forhindre deserteringerne eller i hvert fald søge at undgå, at de "gaar ud over de ledige unge Menneskers Kredts *til de bosiddende Landmænds*. (Min fremhævelse.)"¹⁸

Ved siden af denne officielle holdning eksisterede der selvfølgelig rundt omkring i Nordslesvig andre meninger om deserteringerne og folk, der i høj grad bifaldt dem, da de "endelig" kom. Der findes eksempler på sådanne i erindringslitteraturen, men da de er udfærdiget efter krigen, kan man ikke udelukke en vis bagklogskab, der gør dem mindre troværdige. Alt i alt må man vel sige, at mens den officielle danske bevægelse af politiske grunde var modstander af deserteringerne, så var der i stigende grad rundt om i "den menige befolkning" større og større forståelse for, at man gjorde det.

At komme over grænsen

Motiver til flugt

De første deserteringer og grænseoverskridelser kom ved årsskiftet 1914-15. De første skulle i følge flere uafhængige kilder være et tvillingebrødrepar Iversen fra Christiansfeld-egnen, som flygtede netop nytårsnat.¹ Situationen var nu en anden end ved krigsudbruddet. Fronten i vest var stabiliseret efter de indledende hårde kampe under Marne-slaget, og alt tydede nu på en mere langvarig krig og ikke på den forventede hurtige tyske sejr. Samtidig begyndte de første soldater at komme hjem på orlov fra fronten, og de ting, de kunne fortælle om rædslerne derfra, kunne nok få en og anden til at overveje endnu engang.

Med dette tror jeg også at have indkredset det vigtigste motiv til, at så mange nordslesvigere i det hele taget deserterede. Jeg mener nemlig, at hovedgrunden for de fleste til at flygte var en naturlig vilje til at redde livet og ikke, som enkelte forfattere (deriblandt Petersen-Pauli²) har forfægtet, nationale årsager såsom despekt for den prøjsiske ørn, ”ingen moralsk forpligtelse til at kæmpe i en tysk angrebskrig”, chikaner mod dansksindede indkaldte, ”man kunne ikke kæmpe *for* sine erobrere og undertrykkere” etc. etc. Den overvejende del af litteraturen er da også ganske enig deri, nok klarest udtrykt af P. Eliassen.³

Grunden til, at der var så mange fra Nordslesvig, der deserterede i forhold til resten af riget, ligger nok i, at man på flere måder havde muligheden for det. En soldat fra det centrale Tyskland, der var led og ked af krigen, havde ikke rigtig nogen steder at flygte hen, hvorimod en dansksindet nordslesviger ikke blot havde den ”moraliske mulighed” (ingen forpligtelse som dansksindet til at kæmpe for Tyskland) men også de fysiske muligheder ved (under orlov) at være så tæt på en neutral nation, med hvem man oven i købet følte større national samhørighed end det land, hvori man boede, og hvor man - i hvert fald uofficielt - kunne forvente at blive modtaget med åbne arme. Når det så desuden var så forholdsvis let at komme over grænsen, hvis man kendte lidt til forholdene (se senere), ja så stod alle muligheder åbne. Så selvfølgelig var der også nationale grunde til, at man flygtede. Det var bare ikke den primære grund.

De officielle Tabslister.

Følge de i „Reichsanzeiger“ hidtil offentliggjorte ni Tabslister har de tytte Hære lidt følgende Tab:

	Døde.	
91 Officerer		784 Menige
	Saarede.	
116 Officerer		2197 Menige
	Saarede.	
8 Officerer		1146 Menige
Ialt 215 Officerer		4127 Menige

Blandt ovenstaaende findes følgende Nordslesvigere:

Nicolai Eichler fra Flensborg, Jäsilier Regiment Nr. 33, haardt saaret. Stod i Benet.

Siegfried Hansen, Wildfang, Haderslev Kreds, Grenader-Regiment Nr. 89, savnet.

Peter Jepsen, Flot, Haderslev Kreds, Dragonregiment Nr. 13, død.

Jørgen Thiesen, Smøl, Sønderborg Kreds, Dragonregiment Nr. 13, haardt saaret.

Christian Hansen Wolff, Egernsund, Matros paa Undervandsbaaden Nr. 15, som gik under ved den engelske Kyst.

Blandt de Saarede findes uden nærmere Angivelse af Hjemsted to Infanterister, som staar ved Infanteriregimentet Nr. 59. Brink og Nielsen, som efter Navnene at domme er Nordslesvigere, og blandt de Døde en Gyrbøder Thorsen fra Undervandsbaad Nr. 15, som ligeledes kan være Nordslesviger.

* * *

De officielle tabslister har sikkert været en medvirkende årsag til, at mange efterhånden valgte flugten fremfor fronten. Her vises den første som bragtes i Hejmdal 28/8 1914.

Hvor mange deserterede?

Det er naturligvis umuligt at give et præcist svar her, bl.a. fordi mange flygtede, før de blev indkaldt og derfor ikke blev registreret. At de registreringer, der blev foretaget, derudover var mangelfulde, vil jeg forsøge at påvise i næste kapitel.

Den bedste (og eneste) kilde til det kvantitative omfang er derfor Karl Alnor. Han opstiller følgende tal:⁴

Haderslev kreds	mindst 2000 pers.
Aabenraa kreds	90 pers.
Sønderborg kreds	120 pers.
Tønder kreds	198 pers.
Flensborg bykreds	15 pers.
Ialt	mindst 2423 pers.

Disse tal har han fra en statistisk undersøgelse, der blev foretaget af "Deutsche Geschäftsstelle" i februar 1919 til brug ved fredsforhandlingerne og offentliggjort i noget, der hedder "O.P.A.". Da jeg imidlertid ikke har været i stand til at identificere eller gennemskue "Deutsche Geschäftsstelle" eller "O.P.A.", har jeg ikke kunnet efterkontrollere tallene, men har måttet tage dem for gode varer. Der er da heller ikke noget, der taler imod rigtigheden af dem.

Der er altså tale om næsten 2500 desertører fra Nordslesvig, hvilket vel må betragtes som et anseligt antal. Et par tal kan tjene til sammenligning. Det udgjorde således godt 8% af de 30.000 nordslesvigere, man regnede med i alt fald var indkaldt og kæmpede ved fronterne, og 1,5% af den samlede befolkning (og i Haderslev kreds alene ca. 3%!).

Som det ses af tallene, var der i allerhøjeste grad tale om et Haderslev kreds-fænomen. Dette hænger naturligvis sammen med, at denne kreds ikke blot var den folkerigeste (og mest danske), men tillige var grænsekreds, hvilket bevirkede, at folk derfra havde større mulighed for flygte over grænsen. Dette vil da også afspejle sig i det følgende, hvor størstedelen af eksemplerne og materialet er fra Haderslev kreds.

De fysiske rammer

Den gamle grænse mellem Danmark og Tyskland er tit blevet kaldt "Kongeå-grænsen". Det er nu lidt af en tilsnigelse, idet Kongeåen kun udgjorde grænsen knap 30 km af den samlede grænselængde på ca. 100 km, nemlig fra Villebøl vest for Lintrup til lidt vest for Vamdrup. Specielt paradoksalt er det, når man taler om desertørers grænseoverskridelser under 1. Verdenskrig, idet det *mindst* egnede og anvendte stykke at komme over netop var, hvor Kongeåen udgjorde grænsen. Dette hænger naturligvis primært sammen med naturforholdene. Det var f. eks. svært hurtigt at forcere den forholdsvis brede, dybe og strømrigge å mellem to vagtposter. Det var også svært at gøre det lydløst. Af samme årsager udnævner en enig litteratur også følgende 3 områder til de mest gunstige og anvendte, når det gjaldt om at komme over grænsen: Det bakkede terræn nord for Christiansfeld, de skovklædte egne ved Jels-Troldkær og hedeegnene øst for Ribe.⁵ Det var relativt øde egne, og der var gode muligheder for at gemme sig tæt ved grænsen. I det hele taget var terrænet dér med desertørerne. Det er da også fra disse områder og især fra området syd og øst for Ribe, at de fleste af de beretninger, jeg er stødt på, stammer.

Udover disse grænseovergange på land var det også forholdsvis almindeligt at gå udenom, nemlig gennem Vadehavet ved ebbe. Man gik så gennem

strandvagtækeden et stykke syd for grænsen (typisk ved Rejsby Mark), ud på vaderne og så ind nord for grænsen.⁶ Dette havde både fordele og ulemper. Fordelene var, at det var nemmere at slippe gennem strandvagtækeden, der ikke var så tæt, som vagtækeden ved "landgrænsen", og hvis man så bare gik langt nok ud, kunne man heller ikke ses eller nås af de tyske vagtposter, som patruljerede på digerene; det var selvfølgelig en forudsætning at man gik over om natten! Metoden var således relativ sikker, hvad angår faren for at blive opdaget og fanget af tyskerne. Risikoen lå mere i naturforholdene. Hvis man nemlig ikke var meget godt kendt med disse, var der mange risici forbundet med et sådant forehavende. Man kunne falde i en af de mange grøfter og render, der var i det sumpede marskland og blive gennemblødt, før man overhovedet nåede strandvagten, hvilket i høj grad kunne besværliggøre resten af turen. Ude på vaderne var det en balancegang mellem at komme så langt ud, at vagtposterne ikke kunne se én og så samtidig undgå at komme for tæt på "dybet". Endvidere skulle man ind igen, inden højvandet satte ind. Endelig var det ret så nemt at fare vild. Man brugte sædvanligvis kirketårnene til at orientere sig efter, hvis man ikke havde kendskab til stjernerne, og man sigtede som regel efter V. Vedsted kirke. Mange forhold (f.eks. vejrliget) kunne gøre, at man gik

Vinterklædt grænsesoldat ved Kongeaaen nær Holt. På tavlen ved siden af står: »Auf einsamer Wache an deutsch-dänischer Grenze 1. Dez. 1915«.
Foto S. Sørensen, Vamdrup fra Historisk årbog for Rødning Kommune.

forkert og kom ind på tysk område igen, f.eks. ved Hviding kirke. Der er flere eksempler på dette. Der er også eksempler på, at man er gået alt for langt mod nord inden man har søgt ind til kysten. Alt i alt må man vel nok sige, at ”vadehavsruten” var mere risikabel, hvis man ikke var meget godt kendt med forholdene. Ikke desto mindre var der en del, der vovede forsøget. Det var da selvfølgelig også mest lokale folk. At de tyske myndigheder iøvrigt var klar over dette, viser et brev fra militærmyndighederne til amtsforstanderen i Skærbæk den 4. juli 1915. Det indeholder bl.a. følgende forbud:

”Da det står fast, at talrige desertører såvel som russiske, franske og belgiske flygtninge (krigsfanger) er flygtet over til Danmark gennem Vadehavet, forbydes færdsel på stranden fra Bredeåens munding og til den danske grænse.”⁷

Man meddeler også, at vagtposterne har fået besked på at skyde uden varsel, hvis nogen overtræder forbudet!

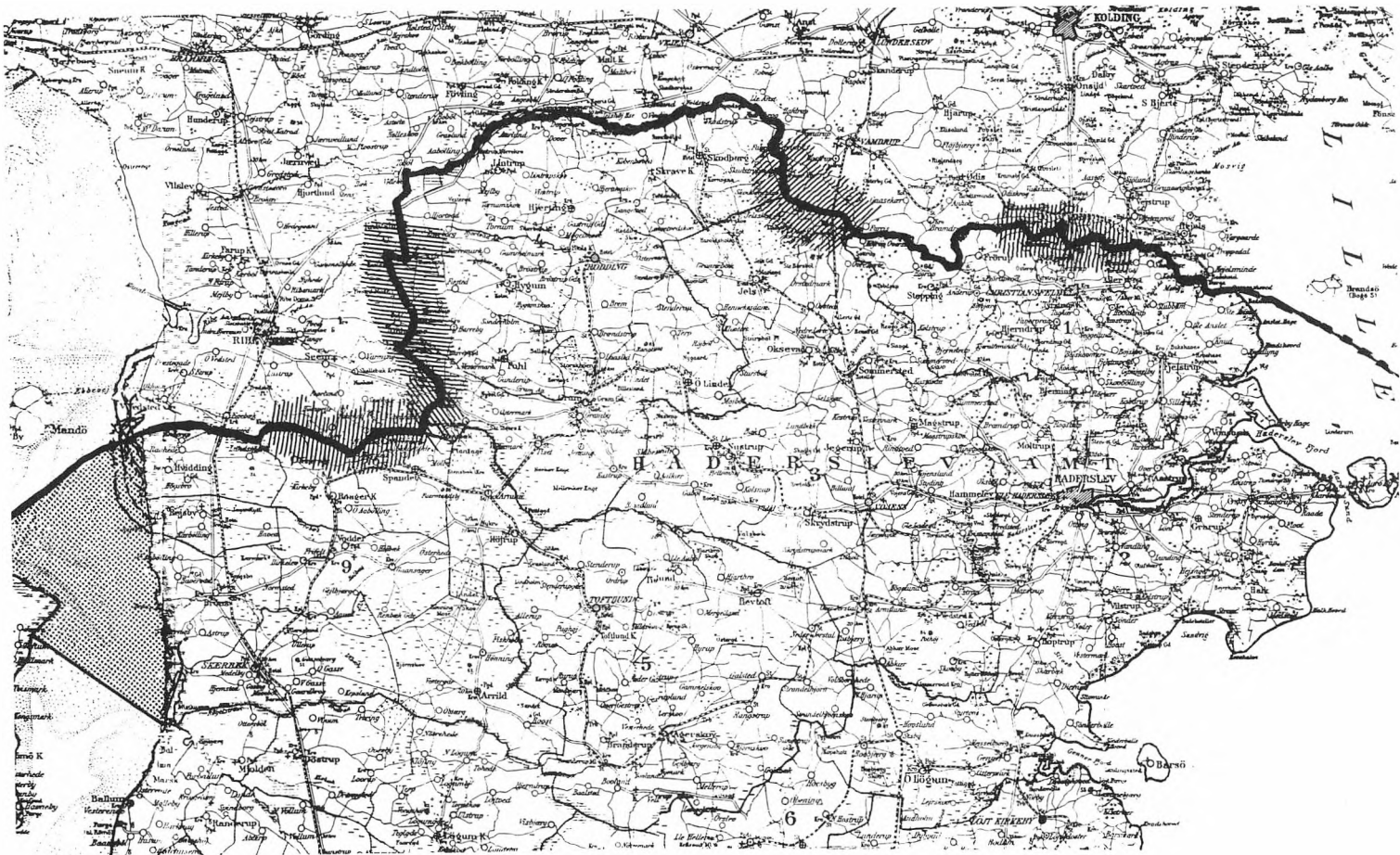
En sidste mulighed for at desertere fra Nordslesvig til Danmark var med båd over Lillebælt til Fyn eller evt. Ærø. Dette var dog den mindst anvendte og også langt besværligste måde. For det første var det svært overhovedet at skaffe en båd. Der var forbud mod at have robåde liggende på stranden, i hvert fald skulle de være lænket fast og årerne forsvarligt låst inde. Det var dog problemer, man kunne komme ud over, men ude på vandet skulle der en god portion held til ikke at blive opdaget af de tyske patruljebåde. Der var ikke meget skjul at finde, hvis f.eks. skyerne pludselig forsvandt fra månen! Der var da også forholdsvis mange, der blev fanget. Dette var således nok den besværligste måde at komme til Danmark på. Ikke desto mindre kunne det være den *eneste* måde, hvis man f.eks. boede på Als, og det lykkedes jo også for en del at komme over.

”Flugthistorier”

Før jeg går videre med beskrivelsen af, hvordan deserteringerne rent praktisk gik for sig, vil det være på sin plads at komme med et par typiske

→

Figur 1: »Den gamle Grænse«. På kortet er de foretrukne overgangssteder indtegnet med skravering. Det spærrede område i Vadehavet er ligeledes tegnet ind. Udover færdsel på stranden i dette område var skibsfart nemlig også forbudt nord for en linie fra Bredeåens munding til skorstenen på mejeriet i Juvre på Rømø.

flugthistorier som illustration. Jeg har tilstræbt at finde samtidige førstehåndskilder, da de er mest nøgterne. Der er en tendens til, at jo længere, der er mellem oplevelsen og beretningen, desto mere "eventyrlig" bliver den! Dette har dog bevirket, at eksemplerne ikke indeholder oplysninger om et par meget typiske træk ved deserteringerne, nemlig brug af hjælpere og medvirken af grænsevagter. Dette vil dog med eksempler blive udførligt behandlet lidt senere.

Det første eksempel, som er hentet fra Willemoës arkiv, stammer fra august 1916:

"Natten til den 6. august 1916 deserterede en tysk Soldat fra Nordslesvig over Grænsen til Danmark Syd for Høm ved Ribe.

Soldaten (Lauritz Mauritzen) var fra Hjerting ved Rødding, hvor han ejer en god Bondegaard paa 40 ha. Land, hvorpaa kunne holdes en Besætning af 4 Heste og 40 Kreaturer.

Han er 32 Aar gammel og har Hustru og 5 Børn (Drenge) derhjemme i Hjerting.

Heldigvis er baade hans og hans Hustrus Navne "skrevne i Grundbogen" for Ejendommen. Myndighederne kan ikke fratage hende og Børnene den, saalænge hun ikke fraskriver sig noget, hvad hun naturligvis aldrig gør, siger han.

Han var hjemme paa Orlov, og da denne var udløben afmeldte han sig hos Amtsforsstanderen og tog med Toget sydpaa efter Skærbæk, men stod af undervejs i Roager, hans tidligere Hjemsted, hvor han kendte Grænsen nøje.

Desuagtet var det meget vanskeligt for ham at komme over denne.

Den første Nat, han nærmede sig Grænsen, lykkedes det ham ikke, og han maatte tilbringe hele den lange Dag derefter liggende skjult i Gaardejer Jesper Skovs Roemark i nærheden af Grænsen. I en Rugmark tæt ved turde han ikke komme, for han havde opdaget, at Grænsevagten gik igennem Rugen og undersøgte den. Om Eftermiddagen kom der Arbejdsfolk ud for at rense i Roerne, deriblandt en tysk Grænsesoldat, som laa i Kvarter hos J. Skov. Undertiden var Folkene ikke 100 Alen fra ham, og han var ikke saa lidt Angst for at blive opdaget, men siger "a syntes ikke, at Roerne trængte til at blive rensede i den Side af Marken hvor a laa, saa a tænkte, det gik vel nok". For bedre at skjule sig, havde han med Hænderne gravet sig ned i den bløde Jord mellem et Par Rækker Roer.

Her laa han næsten et helt Døgn. Tiden var ham meget lang, og Fødevarer havde han ikke med sig.

Mest af alt frygtede han for Politihundene, hvoraf en 4-5 Stykker er stationeret paa denne Del af Grænsen.

[Her følger nogle betragtninger over disses "virksomhed".]

Den næste Nat fandt Soldaten endelig et belejligt Tidspunkt til at komme over Grænsen. Han saa en Grænsesoldat gaa Vest paa, og samtidigt hørte han en anden fløjte noget borte mod Øst.

Da krøb han hurtigt ud af Roerne og gennem noget langt Græs og derefter langs ad en meget vaad Grøft til Grænsen. Enden af Grøften var spærret med flere Rækker Pigtraad, men han opdagede, at et Par af Pigtraadene med Magt var bøjet en Del fra hinanden og "a tænkte med det samme, at a nok ikke var den Første, der var gaaet over her. Straks var a i Danmark og fri".

Sit Gevær lod han blive tilbage i Roager, men sin Knivbajonet havde han med sig, og hvis han var bleven anholdt af Grænsevagten under Forsøget paa at komme over Grænsen, og en 100-Markseddel ikke kunne have hjulpet, saa var det kommet til Kamp, for tilbage til Fronten, var han fast besluttet paa, at han ikke ville, siger han."⁸

Det andet eksempel er måske ikke så dramatisk men til gengæld nok mere karakteristisk, idet den viser, hvor smertefrit det egentlig ofte gik. Det er

De to første grænsevagter ved deres noget primitive vagthus ved post 21 nord for Roager. Det var meget tæt på dette sted, at soldaten Lauritz Mauritzen sneg sig over grænsen med knivbajonetten i hånden.

Foto i Historiske Samlinger.

også hentet fra Willemoës, der har fået det som en slags beretning fra "Oversergent Kjær, 2. Officerskreds", det danske grænsegendarmeri, og består egentlig af fire episoder fra september 1915:

1. En Gaardejer fra Fohl i Nordslesvig er den 23/9 1915 ankommen til Danmark paa følgende Maade:

Han kørte først til Kommuneforstanderen i Harreby og fik udbetalt Indkvarteringspenge for Soldaterne, derefter kørte han til Grænsen ved Karkovgaard for at se paa nogle Kreaturer, men da han havde set, hvad han vilde, kørte han lige gennem Aaen ind i Danmark, mens de tyske Vagtposter saa efter ham med forbavsede Øjne.

2. En Landmand fra Harreby Mark, hvis Jorder støder lige ind til Grænsen trak en Morgenstund sidst i September 1915 lige forbi Vagtposterne med sine Køer hen paa Marken og forsvandt saa med det samme over Grænsen til Danmark.

3. Omkring Slutningen af September Maaned 1915 vilde en ung Mand fra Harreby samt en Mand fra Løgumkloster-egnen snige sig over Grænsen ved Obbekjær, hvilket var meget besværligt, da de maatte krybe paa alle Fire, og det var meget mørkt; paa en Gang tændtes der en Blændlygte, og de befandt sig lige ved en tysk Vagtpost, Feberen kom over dem, og de maatte krybe tilbage.

Endskjønt den Ene var kendt paa Egnen, gik de vild, men uden selv at vide det, var de kommen forbi Vagtposterne ved Fæsted Hede og havnede omsider i Danmark.

4. En Landmand fra Fæsted er i Slutningen af September Maaned 1915 kommen ind over Grænsen paa følgende Maade:

*Han fik Lov af Vagtposterne til at pløje for en Mand, som boede lige ved Grænsen, ankommen dertil sagde han til Manden: "Tag Tømmen et Øjeblik!" Og med det samme forsvandt han over Grænsen til stor Forbavselse for 2 tyske Vagtposter, som opholdt sig i Nærheden."*⁹

Hjælpere

"Aktørerne" i de foregående eksempler stammede alle fra egne tæt ved grænsen. De var godt kendte med forholdene dér og havde derfor ikke de store problemer med at komme over. Anderledes forholdt det sig med dem, der kom længere sydfra. De måtte derfor ofte ty til hjælp hos grænse-

befolkningen til at komme over. Der findes utallige beretninger om, at der har været sådanne "hjælpere" involveret i en desertering, og det har sikkert været ret så almindeligt forekommende. Eliassen går endda så vidt som til at sige, at der eksisterede "hemmelige Udvandrerkontorer", hvor deserterere kunne søge råd og vejledning om, hvordan de skulle komme over grænsen.¹⁰ Jeg stiller mig dog tvivlende overfor, hvorvidt "hjælpearbejdet" ligefrem har været organiseret. Jeg har i hvert fald ikke fundet noget i kildematerialet, der tyder på dette, og det forekommer også at være en dårlig idé. Det er nok mere foregået ud fra princippet om "at kende nogen som kender nogen". Mange har haft familie eller bekendte boende i grænseområdet, som de har søgt hjælp hos, eller også har de "hørt om en eller anden", som det skulle være muligt at hente hjælp hos, som de så har opsøgt. Der findes naturligvis også enkelte eksempler på folk, der på lykke og fromme er taget op i grænseegnene og så er taget ind på en mere eller mindre tilfældig bondegård. Hjælpernes opgave bestod så som oftest i enten at vise, hvor terrænet og vagtkæden gjorde det bedst egnet at smutte over eller også at bortlede vagternes opmærksomhed på den ene eller anden måde.

Som sagt deltog en stor del af grænsebefolkningen i "hjælpen". Således også familien Vind i Fjersted. De boede kun få hundrede meter fra grænsen og havde jord helt op til den, og de blev derfor jævnligt opsøgt af folk, som ønskede at komme over. I brevene til Eskild kan man da også læse om dette, selv om det dog som regel står omtalt noget indirekte, da det jo ville være fældende bevismateriale, hvis brevet blev opsnappet af tyskerne. F.eks. kan man læse følgende lidt kryptiske afsnit i et brev fra Eskilds søster, Marie i Fjersted til hans forlovede, Kirstine i Danmark (som har givet det videre til Eskild) fra den 19. juli 1917:

*"Det værste er, når jeg skal undvære de første 2-3 timers nattesøvn, for søvn kan jeg ikke godt undvære. Fader og moder kan ikke sove, når jeg ikke er i seng, og det sker lidt ofte - særlig i sommer. Jeg håber du forstår mit sprog, ellers må du lade kæresten udtyde det for dig."*¹¹

Andre steder står det mere direkte, som f.eks. i et brev fra 8. april 1915:

*"Påskedag om aftenen, da Niels var gået i seng i Fjersted, måtte han op igen, for at følge to over, de var fra Agerskov."*¹²

Den mest kendte hjælper er uden tvivl Karen Poulsen, "Pigen fra Kamtrup". Hun skulle ifølge Petersen-Pauli have hjulpet 300, ja måske 400

Karen Poulsen, »Pigen fra Kamtrup«. Hun er uden tvivl den mest kendte hjælper. Man må dog ikke glemme, at hun næppe har kunnet gennemføre sin omfattende virksomhed uden hjælp og forståelse fra venner, familie og foresatte. Hendes søster skulle iøvrigt også have udført en omfattende flugthjælpsvirksomhed. Foto i Petersen-Pauli: Sønderjydske Rømningsmænd.

desertører over grænsen i området Gelsbro-Foldingbro, hvor hun tjente og boede flere steder under krigen.¹³ Eliassen nævner tallet 200.¹⁴ Disse tal skal dog nok bare læses som ”mange”. Jeg har andetsteds omtalt, hvorledes Petersen-Pauli roser og berømmer hendes bedrifter. Jeg beskrev også Karen Poulsens optegnelser som ukontroversielle og meget selektive (kun positive oplevelser etc.). De kan dog godt bruges til at sige lidt om, hvordan hjælperne bar sig ad med at få folk over grænsen.¹⁵

Hendes mest anvendte fremgangsmåde var først at gøre sig fortrolig med vagtposterne eller en af dem; noget hun tilsyneladende har haft en utrolig evne til at gøre.¹⁶ Hun beretter:

”Vi fik nu to Underofficerer i Kvarter hos Præstens; jeg sluttede straks Bekjendtskab med den Ene, som jeg nok synes kunne passe mig og til mine Forehavender.”

Når der så meldte sig nogle flygtninge, som ville over, så sørgede hun for med snedige (billige!) tricks, som f.eks. foregivende af at gå ned til åen og bade eller fiske dertil evt. lidt bestikkelse (penge, cigarer, grogg eller lignende) at bortlede grænsevagternes opmærksomhed, sådan at flygtningene kunne komme stort set uhindret over. Ind i mellem kunne hun endda få vagterne til mod betaling at medvirke. Selv om de oplevelser, der

er medtaget som sagt er meget selektive, så er der dog et par meget karakteristiske elementer i beskrivelserne, som man kan gå videre med.

Det første er, at det tilsyneladende ikke var særligt vanskeligt at komme over grænsen. Det fremgik jo også af i hvert fald det andet af de tidligere bragte eksempler.

Det er da også en kendsgerning, at der ikke blev fanget ret mange desertører under forsøg på at komme over grænsen. Petersen-Pauli skønner uden oplysning om kilde- og beregningsgrundlag, at man højst fangede 2-3% ved grænsen.¹⁷ Disse 2-3% var fremdeles folk, der enten var offer for et sammenfald af uheldige omstændigheder, var totalt ukendt med forholdene (incl. sproget) eller bar sig ualmindeligt tåbeligt ad. Man må derfor konstatere, at det med de forbehold, der skal tages i sådan en sammenhæng, generelt set var relativt nemt at komme over grænsen.

Grænsevagters medvirken

En af grundene til, at det var så forholdsvis let at komme over grænsen, var ifølge Karens beretninger, at deserteringerne ofte skete med de tyske grænsevagters medvirken eller i hvert fald med deres vidende. Dette foregik i reglen ved en eller anden form for bestikkelse, hvor en grænsevagt for en sum penge eller noget mad vendte ryggen til på et passende tidspunkt.

At bestikkelse af grænsevagten ikke var en metode, der var særegen for Karen Poulsen, viser de talrige eksempler i erindringslitteraturen¹⁸. Også i brevene til Eskild Vind forekommer det, at vagtposter har været temmelig meget involveret i grænsetrafikken. Således står der i et brev fra den 11. marts 1916 bl.a. følgende:

*"Denne private korrespondance er jeg bange for snart vil ophøre, thi rygterne forlyder, at indkvarteringen skal skifte hver 14. dag, for at vi ikke skal blive for godt kjendt og gode venner med de bedste af soldaterne."*¹⁹

At det ikke blev sjældnere jo længere krigen varede, snarere tværtimod (i og med at soldaterne blev mere ligeglade og sultne!) viser følgende kommentar fra den 20. februar 1917:

*"Der er en livlig trafik over grænsen for tiden. Næsten enhver vagtpost vil gerne give overfartstilladelse for honoraret, det giver. Hvis man mangler noget, kan man komme over."*²⁰

Med lidt bestikkelse til de efterhånden sultne grænsevagter kunne meget

tilsyneladende lade sig gøre. Det skal dog understreges, at det trods alt nok var nemmere at få vagternes velsignelse til at smutte på besøg eller på en smuglertur til Danmark end til at smugle desertører over.²¹

At der kunne opstå ret så nære kontakter mellem familien og enkelte grænsevagter viser et par steder fra 1915/16. Her omtales en grænsevagt, som kaldes B. Første gang 7. august 1915: "B står vagt på Markus Schölers hede om dagen".²² Næsten et år senere (20. juli 1916) berettes, at "jeg [søsteren til Eskild] har heller ikke hørt fra Niels i lang tid, næsten 3 uger, da B har haft orlov. B kom igår, derfor håber jeg snart at få mit afsted, og så høre derovre fra."²³ Der er nok ingen tvivl om, at denne Herr B har været ret så nyttig for familien Vind.

Der er dog heller ingen tvivl om, at grunden til, at sådanne kontakter og en sådan fortrolighed med vagtposterne kunne opnås, var den private indkvartering af disse, som man næsten som det eneste sted langs hele grænsen havde i dette område. Det kan man finde bevist i samtidigt kilde-materiale. Således står der bl.a. følgende i en indberetning "Fra Grænsen Syd og Øst for Ribe" til Willemoës 1. august 1917:

"Sønderjyderne paastaar, at det ingen Steder langs Grænsen har været saa let at komme over Grænsen til Danmark og tilbage igen som i Grænsenhjørnet Sydøst for Ribe, hvor soldater af 1. og 2. Kompagni af 29. Bataillon i lange tider har haft Grænsevagt. Disse Soldater ligger indkvarterede hos Privatfolk i Spandet, Roager og Aabling. Derved er der opstået et mere fortroligt Forhold mellem Befolkningen og Soldaterne, saa at disse ser gennem Fingre med, ja ofte hjælper Folk fra deres Kvarter eller af deres Bekendtskab med at komme over. Hvor Soldaterne derimod ligger i Fælleskvarter i Barakker som Vestpaa og længere Østpaa, faar de mindre Kendskab til Beboerne. Dette er Grunden til, at det er vanskeligere andre steder at komme over. Folk derovre ved godt dette, og hvem der har Paarørende i denne Egn, rejser derfor herud for at komme over. Helt fra Haderslev er der rejst Folk herud i den Hensigt."²⁴

Som en fortsættelse af dette kan nævnes et udsnit fra en lignende indberetning ca. 3 måneder senere (31. oktober 1917), hvor der efter en beskrivelse af, at grænsetrafikken er stilnet af på det sidste, står:

"... Hertil kommer for Spandet sogns vedkommende, at de tyske Grænsesoldater, der før laa i Kvarter hos Beboerne, siden 19. August for største Parten er blevne indkvarterede i de nyopbyggede Barakker i Spandet.

Derved er de blevne mere fjernede fra Beboerne og disse kan ikke saa meget som før faa Hjælp hos Soldaterne til at komme over Grænsen.

Fra Roager Sogn kommer dog fremdeles af og til Folk over Grænsen. I dette Sogn ligger Soldaterne endnu i Kvarter hos Beboerne, men også her har man nu i Oktober begyndt med at bygge Barakker til dem."²⁵

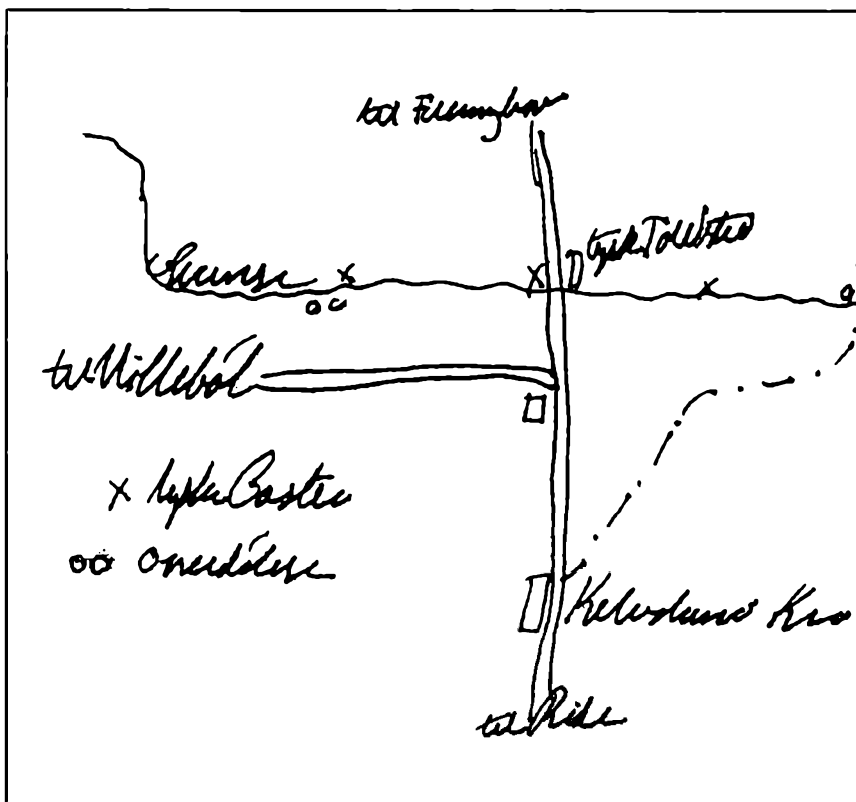
Der kunne således også være fordele for grænsebefolkningen ved at have grænsevagter indkvarteret, selv om Vinds drager et lettelsens suk, da ovennævnte barakker blev bygget i 1917:

*"(9.august1917): Om en uge skulle indkvarteringen ophøre. Der er bygget en stor barak lige over for forsamlingshuset. Hvilken lettelse og forandring efter 3 års forløb med 3-4 mand hver dag, især med opvarningen for din moder."*²⁶

Som det ses af disse citater, var der en klar sammenhæng mellem privat indkvartering af grænsevagterne (og dermed større fortrolighed) og den større koncentration af grænseoverskridelser, hvilket jo også bekræfter den tidligere fremsatte påstand, at grænsevagterne ofte havde en aktiv rolle i disse.

De tyske myndigheder var iøvrigt ikke uvidende om, at vagtposterne af og til hjalp desertører over grænsen. Det viser en sag fra Røddingegnen. Her havde de militære myndigheder i forbindelse med en sag om nogle grænseoverskridelser i et brev fra 19.marts 1917 forlangt og også fået en liste over, hvem der i månederne maj og juni 1916 i tidsrummet kl.21.00 - kl.1.00 stod vagt ved posterne nr.9 - nr.13 i "Faarkrogswalde" (vest for Skodborg). Listen omfatter ikke færre end 58 personer.²⁷ Dette grundige researcharbejde kan nemt have bragt nogle vagtposter i fedtefadet for medhjælp til faneflugt! Man forsøgte endvidere at undgå problemet ved hyppigt at udskifte og rokere om på vagterne.

Selvom jeg tidligere i dette afsnit fastslog, at det var forholdsvis let at komme over grænsen, så kunne det dog selvfølgelig gå galt. Jeg skal heller ikke her komme med dramatiske beskrivelser af tilfangetagelse af desertører og hjælpere med sårede eller dræbte flygtninge som resultat og fængselsophold, "der var en langsom Pinsel til Døden", sådan som det ville være at finde hos Petersen-Pauli. Jeg vil nøjes med et enkelt eksempel på hjælpere, der blev pågrebet²⁸, nemlig ved at tage en sag op påny, som jeg tidligere har været inde på i litteraturafsnittet. Det drejer sig om sagen mod familien Vind, der jo blev sigtet og dømt for "medhjælp til faneflugt".

De 9 måneders fængsel, som Vinds blev idømt, må nok betragtes som en meget almindelig straf for medhjælp, idet den typiske straf synes at have ligget på 6-10 måneder.²⁹ Straffe på 12, 18 og 24 måneder er dog heller ikke ualmindelige. Overfor dette står så straffene til desertørerne. Disse ligger temmelig konstant på 10 eller 12 måneders fængsel, hvilket gælder både dem, man fangede og dem, der blev dømt in absentia.³⁰ I en "Straffefortegnelse 1916-18" indeholdende 683 personer er der faktisk en standardstraf, der hedder: "1 Jahre Gefängnis und Kosten des Verfahrens".³¹

Sammenligner man nu disse straffe, så må man sige, at selv om den typiske straf for medhjælp til desertering er lidt lavere end straffen for desertering, så er den dog alligevel forholdsvis strengere, især når man dertil lægger, at deserterer som oftest efter kort tid kunne melde sig til

Okalustund By

Flugtrute over grænsen ved Kalvslund øst for Ribe. (Nord er til venstre). De to desertører fra Hjortvad, som velankommen til Ribe har tegnet denne skitse af deres flugt til Willemoës, har ikke haft det store besvær med at komme over grænsen. De gik op til vagtposterne med en flaske akvavit og kunne efter et par dramme med dem gå uhindret over.
Kilde: Wildemoës arkiv.

fronttjeneste og således få straffen eftergivet, noget der de umenneskelige forhold i fængslet taget i betragtning ofte kunne være at foretrække, i særdeleshed når man betænker, at man alligevel ville komme til fronten efter udstået straf.³²

Hvad grunden er til dette tilsyneladende misforhold, er svært at gisne om, men en mulig teori kunne være, at nationen havde hårdt brug for soldater, men ikke så meget for ældre mænd og kvinder. At "værdien" af en soldat på det givne tidspunkt brutalt sagt var højere end "værdien" af de civile. Den kendsgerning, at familien Vind senere blev hjemsendt og fik strafudsættelse for at passe gården (se s. 12f.) kan jo også i samme ånd vise, at landet desperat manglede fødevarer.

Desertørerne

”Ausbürgerungslisterne” og deres baggrund

De tyske myndigheder kunne naturligvis ikke lade det gå upåagtet hen, at så mange nordslesvigere flygtede over grænsen til Danmark for at unddrage sig værnepligten. Der måtte gøres noget, og det blev der også. Jeg vil i næste kapitel gøre rede for en lang række af de foranstaltninger og ”repressalier”, de tyske myndigheder gennemførte over for desertørerne og deres ”efterladte”, familie og husstand. Her vil jeg koncentrere mig om en enkelt del af denne omfattende virksomhed, der gik ud på at fratage desertører deres prøjsiske statsborgerskab, in absentia, ganske vist! Til dette brug fik man udarbejdet en række lister, såkaldte ”Ausbürgerungslisterne”, som er emnet for dette kapitel. Disse lister er en slags fortegnelser over desertører fra et mindre afgrænset område med en mængde kolonnevis opstillede oplysninger om hver enkelts alder, fødested, erhverv etc. Da nogle af dem tillige omfatter adskillige hundrede, ja en enkelt næsten tusind personer, giver de en oplagt mulighed for ved at opdele og rubricere de enkelte oplysninger at danne sig et indtryk af nogle karakteristika ved desertørerne såsom aldersfordeling, geografisk fordeling og erhverv.

Det skal dog tilføjes, at de lister, jeg vil arbejde med her, blot er et tilfældigt udsnit, som sandsynligvis ikke engang indeholder alle bevarede lister. Det understreges af det faktum, at kun er en liste uden for Haderslev kreds.

Som sagt skulle listerne bruges i juridisk øjemed (”Zum Ausbürgern”), og jeg vil nu forsøge at give en kort skildring af det ret komplicerede lovgivningsmæssige begivenhedsforløb, af hvilke de er et resultat.¹

Spørgsmålet om at fratage desertørerne deres prøjsiske borgerret blev første gang aktuel, da der 11. februar 1916 fremkom en kejserlig forordning, der beordrede alle Elsass-Lothringer, som var taget til udlandet efter krigsudbruddet, til uden tøven at vende tilbage.² Dette fik den stedfortrædende generalkommando for 9. armékorp i Altona til 2. marts 1916 at forespørge hos overpræsidenten for Slesvig-Holsten, om det ikke var en ide at få en lignende forordning for dette område, de mange deserteringer taget i betragtning. Overpræsidenten sendte denne forespørgsel videre til landrå-

den i Haderslev, som jo var hårdest ramt af deserteringer, med den tilføjelse, at en sådan forordning for Slesvig-Holsten kun kunne komme til at gælde værnepligtige. På grund af denne indskrænkning mente landråden, at en sådan lov ville være overflødig, da disse allerede ved gældende lov var moden til "Ausbürgerung", nemlig "§ 27 des Staatsangehörigkeitsgesetzes" fra 22.juli 1913 suppleret med §§ 1-2 i en kejserlig forordning fra 3.august 1914. Ordlyden af § 27 var som følger:

*"En tysker, der opholder sig i udlandet, kan ved beslutning af de centrale myndigheder i sit hjemland blive frataget sit statsborgerskab, hvis han i tilfælde af krig eller krigsfare ikke efterkommer en opfordring fra kejseren til at vende tilbage."*³

§§ 1-2 er en ordre til alle værnepligtige, som befinder sig i udlandet, til at vende tilbage og melde sig til den lokale militærkommando.

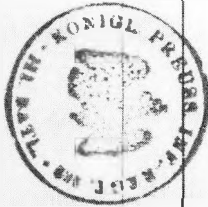
Regeringspræsidenten derimod mente ikke, at dette var tilstrækkeligt retsgrundlag til at fratage desertørerne deres statsborgerskab, så han foreslog i en betænkning fra 19.februar 1916, at man også fik en specialforordning for Slesvig-Holsten. Dette forslag blev ikke fulgt. Ikke desto mindre lod han udfærdige lister over de desertører fra området, som kunne fratages statsborgerskabet, idet han begrænsede sig til dem, der var flygtet mellem krigsudbruddet og 1.november 1916. Alnor påpeger iøvrigt, at det karakteristisk nok stort set kun er de nordslesvigske kredse, der havde sådanne, nemlig 450, af hvilke Haderslev kreds havde 3/4. Dette stemmer meget godt overens med, at liste A i den senere følgende listeoversigt netop er en sådan liste fra Haderslev kreds indeholdende 386 personer!

Den 22.december 1916 bad han så, idet han fremlagde listerne, indenrigsministeren om, at denne måtte anordne en fratagelse af statsborgerskabet for de desertører, som ikke allerede havde mistet den i henhold til § 26 stk.2 i loven af 22.juli 1913, som siger at

*"en deserteret (fahnenflüchtiger) tysker, der ikke har sin bopæl eller opholder sig fast her i landet, mister sit statsborgerskab (Staatsangehörigkeit) ved udløbet af to år efter offentliggørelsen af den beslutning, ved hvilken han er blevet erklæret desertør."*⁴

Der foreligger intet om, hvorvidt dette er sket, men den 26.februar 1917 kom der påny en kejserlig forordning, der beordrede alle værnepligtige tyskere i udlandet til at vende tilbage. Denne forordning havde endvidere den vigtige tilføjelse, at den også gjaldt for dem, der tog til udlandet *efter*

Kommandobehörde, welche Zusage einträgt. Datum	Zusage (Übungen und Abgaben)	zu den Personalnotizen. Einberuhungen, Führung, Strafen usw.)
2. Champagne 8/11 R. J. R. 215. 18	Schultz wurde am 4. 10. 15 bei nachpfeifen Kriegsurlaub eingepflichtet. Militärärztliche Befunde 780.15-28276	Stellungskämpfe a d. Yser
	Custan 2. d. Champagne 28.5.17 G. H. 2. Rl. 6-8 7748	Pilkem
	6. Kavallerie, 7. Reserve 1.2.16 in der Champagne 13. P. 4.9.16	Stellungskämpfe i. Wyschaete-Bogen
	22.2.16 in der Champagne 27.3. - 27.4.16	Kämpfe b. St. Eloi
	10.6.18 in der Champagne 5.9. - 30.10.16	Schlacht d Somme
	in der Champagne 21.10. - 24.12.16	Stellungskämpfe in der Champagne
	Führung: gut 221. 5.4.17	Kämpfe a. d. Aisne
	Korps: 8. 3. 17.	Patrouillen-Unternehmen b. Moulinsous-Touvent
	Für Jgl 64. 27.5.17	Doppelschlacht
	Off. - R. 28.5. - 20.7.17	Aisne-Champagne
		Stellungskämpfe a. Chem d. Dames
		22.6.17. Erstürmung der franz. Stellung östl. La Royere-Fme.
		8. 7. 17. Erstürmung d. fdl. Stellung beiders. La Royere-Fme.
		14.8. 2.12.17 Stellungskämpfe vor Verdun
		14.8. 9.10.17 Abwehrrschlacht bei Verdun
		25.10.17. Wiedernahme des nördl. Chaume-Waldes
		9. 11. 17. Wiedernahme des südl. Chaume-Waldes
		30.11.17 Patrouillen-Unternehm ChaumeWald
		16.12.17-28.1.18 Stellungskämpfe in Lothringen
		29.4. - 8.6.18 Kämpfe an der Avre bei Montdidier u. Noyon
		9.-10.6.18 Schlacht b. Noyon

Side af en soldaterbog for mejerist Hans Carl Schultz, Genner. De nordslesvigske soldater kom langt omkring i krigen. Indklæbet i bogen er en trykt liste over de slag, hvor han havde været med.

lovens ikrafttræden (6.marts 1917). Med denne forordning havde man nu hjemmel til at gå i gang med at fratage de desertører statsborgerskabet, som ikke var vendt tilbage senest 26.april 1917 (åbenbart en tidsfrist indeholdt i forordningen). Indenrigsministeren meddeler da også dette i et brev til overpræsidenten den 23.marts 1917 og opfordrer ham til ”at overrække ham de af regeringspræsidenten udarbejdede begæringer om ”Ausbürgerung” til stillingtagen.”⁵ At regeringspræsidenten heller ikke har ligget på den lade side, ses af et brev vedlagt liste D (se bilag 1) til landråden i Haderslev 6.april 1917, hvori han stort set gentager, hvad indenrigsministeren fortalte overpræsidenten.

Uagtet at man nu var gået igang med frakendelse af statsborgerskab, kom der den 29.maj 1917 en kejserlig forordning, der skulle give desertører i udlandet mulighed for at vende tilbage og angre. De kunne så blive benådet, såfremt de gjorde sig fortjent til det under resten af krigen. Jeg vil andetsteds beskæftige mig med denne ”betingede amnesti”, og nævner den blot her, fordi flere af listerne også har forbindelse med den.

De første 46 begæringer om frakendelse af statsborgerskab blev overrakt af regeringspræsidenten til indenrigsministeren 29.september 1917, og indtil våbenstilstanden blev 531 personer på denne måde frataget statsborgerskabet. Alt i alt skulle ifølge Karl Alnor godt 1100 desertører have mistet statsborgerskabet under krigen.

Nu kunne ”fratagelse af det prøjsiske statsborgerskab” godt lyde som en meget mild om overhovedet nogen straf for folk, som alligevel befandt sig i et andet land og som oven i købet mere følte sig som danskere end som tyskere. Det er imidlertid ikke tilfældet. Det betød nemlig, at man måtte gøre sig klart, når man flygtede, at man under ingen omstændigheder kunne vende tilbage til hjemstavnens efter krigsafslutningen eller senere, idet man må huske på, at der ikke var noget, der tydede på et totalt nederlag for tyskerne og dermed evt. afståelse af Nordslesvig til Danmark før helt hen i september-oktober 1918! Endvidere betød en sådan ”Ausbürgerung”, at man mere eller mindre officielt blev erklæret desertør. Dette kunne f.eks. legitimere statens konfiskation af en desertørs eventuelle efterladte formue og andre restriktioner mod desertørens familie (se det efterfølgende kapitel).

Endelig må man vel også sige, at en sådan straf giver mere mening end f.eks. fængselsstraf, da den anklagede jo som oftest blev dømt in absentia! Hvis man undtagelsesvis fangede en desertør, stod den på fængsel før ”Ausbürgerung”.⁶

Listernes anvendelighed

I landråds- og amtsforstanderarkiverne har jeg fundet 7 sådanne ”Ausbürgerungslisten”, i det følgende benævnt A-G. Disse lister og deres specifikke baggrund præsenteres nærmere i et bilag på side 105ff. Her skal derfor kun bringes en kort oversigt (”x” markerer, at den pågældende liste har en kolonne med de anførte oplysninger):

Hvad der nu kunne være interessant, er, som jeg nævnte i indledningen til dette kapitel, at se på selve de oplysninger, der står i de enkelte kolonner om desertørernes alder, erhverv, bopæl etc. og undersøge, om man ved at gruppere og systematisere talmaterialet kan konkludere noget om disse forhold.

Før man går igang med dette, må man dog gøre sig et par forhold klart. For det første kan en bearbejdelse af de forhåndenværende 7 listers oplysningsmateriale naturligvis ikke give fuldstændige og indiskutabelt oplagte svar på ovennævnte spørgsmål i og med, at de ikke indeholder *alle* desertørerne. Den kan højst vise nogle tendenser.

For det andet drejer det sig om tilfældige og mere eller mindre uafhængige lister, hvormed menes, at de sjældent kan sammenlignes direkte, da de dels kan medtage forskellige oplysninger eller omfatte forskellig tidsperiode, dels have sammenfald af personer, altså lappe ind over hinanden. Dette gælder i særdeleshed de fire lister, der dækker Haderslev kreds, listerne A,B,F og G. En behagelig undtagelse er til gengæld de to ”lokale” lister D og E, hvor der er gode muligheder for sammenligning. Dette har bevirket, at det i høj grad er de enkelte lister, der har bestemt, hvilke spørgsmål, der har kunnet stilles og dermed hvilke svar, der kunne gives.

Min arbejdsmetode har således været at tage hver enkelt liste og se, hvor den er spændende; hvilke kolonner, ”den er god i”, og hvilke der ikke kunne bruges. Det kan eksempelvis meget vel tænkes, at selv om der er en kolonne, der hedder flugttidspunkt, at den så kun er udfyldt for et fåtal af personerne. Ligeledes kan en liste skabe mulighed for at kombinere to kolonner, f.eks. alder og erhverv.

Som første punkt i anvendelsen af selve listernes indhold vil jeg se på den geografiske fordeling af desertørerne i Haderslev kreds. Det skal understreges, at alle efterfølgende analyser i dette kapitel på grund af materialets beskaffenhed kun omhandler Haderslev kreds.

Listeoversigt¹

	Liste A	Liste B	Liste C	Liste D	Liste E	Liste F	Liste G
Område	Haderslev kreds	Haderslev kreds	Aabenraa kreds	Haderslev by	Toftlund amtsdistr.	Haderslev kreds	Haderslev kreds
Listens datering	c. 1916	primo '17	1918	primo '17	primo '17	?	?
Antal navne	386	996	24	107	116	790	683
Navn	x	x	x	x	x	x	x
Fødselsdato	x	x	x	x	x	x	x
Fødselssted	x	x	x	x	x	x	x
Bopæl	x		x	x	x	x	x
Militærforhold	x	x	x	x	x		x
Erhverv			x			x	x
Efterladt formue?			x				
Nuv. opholdssted			x	x	x		
Flugttidspunkt				x	x	x	

Anm. 1: I oversigten er kun medtaget de mest almindelige og relevante oplysninger. Flere af listerne indeholder derudover mere specielle oplysninger om f.eks. religion, måden hvorpå man har opnået preussisk statsborgerskab, forældres navn og adresse etc.

Yanfende Nummer	Name und Bornamen des betreffenden preußischen Staatsangehörigen (Nahname zu unterzeichnen). Auf deutliche Schrift ist Weisheit zu legen.	Datum und Ort (auch Kreis) der Geburt	Næstet Wohn- eller Aufrichtsboheeri (auch Kreis) in Inlande	Zeit wann und wo im Auslande aufholdtman?	Angabe, auf welche Weise die preußische Staatsangehörigkeit erworbet ist
1	2	3	4	5	6
1	Lerwinq, Omdrupen	8. 13. 1844 Habel Haderslev	Ordrubøl Aroni Sønderbøl	April 1915. Det. indbrønde Sønderbøl	Land Sønderbøl
2	Olav, Omdrupen Jektor, Høften	6. 1. 1892 Ordrubøl, Høften Haderslev	Læringsbøl Aroni Sønderbøl	1914 i Sønderbøl	Alfhusen
3	Læringsbøl	12. 1. 1880 Gøttrup, Høften Haderslev	Jektor, Sønderbøl Gøttrup, Høften Læringsbøl	9. 1915	1907 Nationalitet

Ausbürgerungsliste. Den her viste liste er den i teksten benævnte liste E fra Toftlund. Sådanne lister giver et ganske godt indblik i, med hvilken omhu de tyske myndigheder registrerede desertørerne. En liste har således 14 udfyldte kolonner. De viser også, hvor godt de egentlig i mange tilfælde vidste besked med desertørernes færden og skæbne.

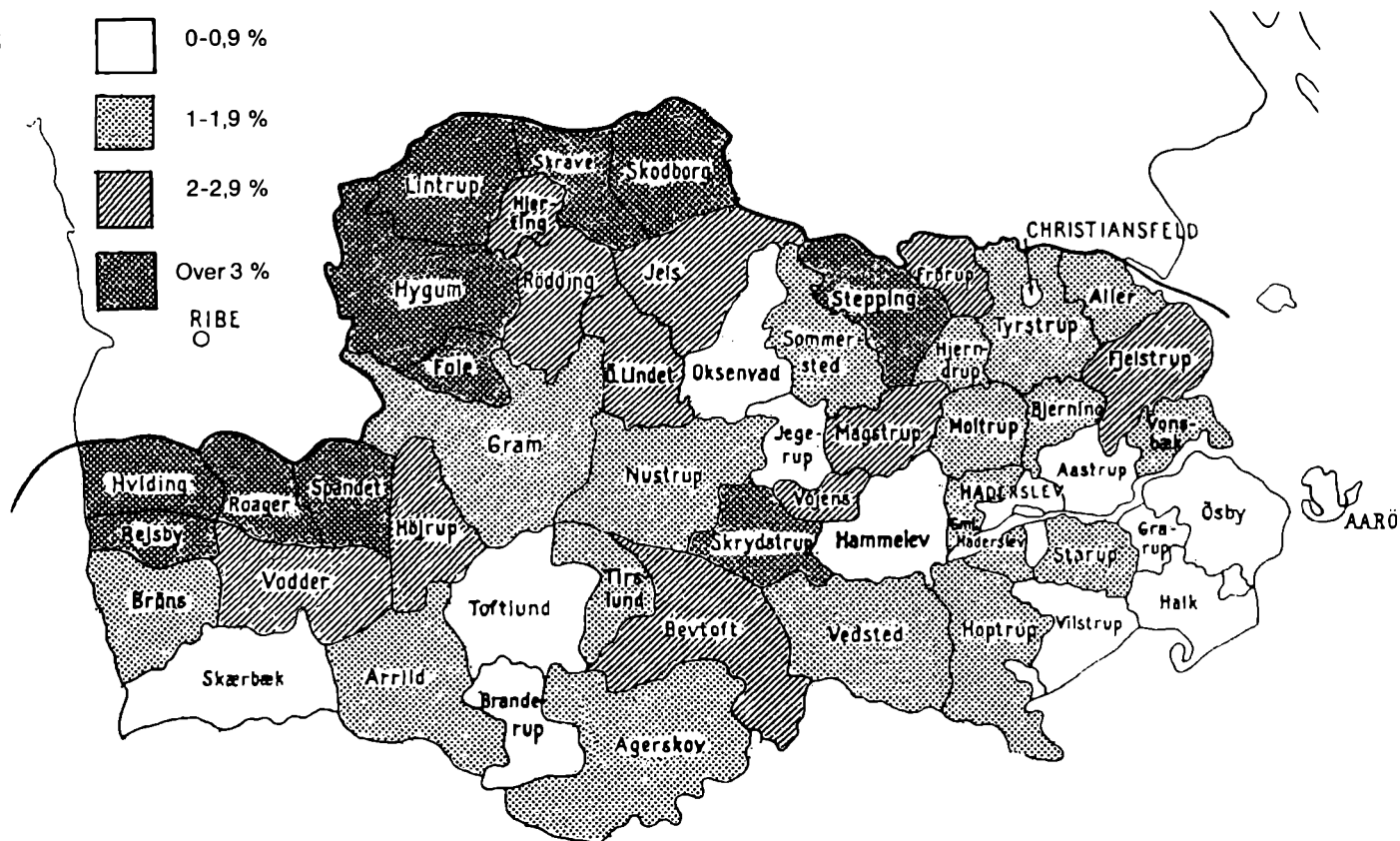
Geografisk fordeling i Haderslev kreds

Til denne undersøgelse vil jeg tage udgangspunkt i liste B (kolonne 3: Fødested), ganske simpelt fordi den giver det største materiale. Mit udgangspunkt for undersøgelsen vil være, at det at flygte over grænsen i høj grad også var et spørgsmål om at have muligheden for det og kende forholdene, og at der derfor vil være et lignende nordligt tyngdepunkt indenfor Haderslev kreds, som Alnors tal viser, at der var i Nordslesvig som helhed.

Resultatet af undersøgelsen kan ses af kortet på side 48, som viser, hvormange desertører, der var i de enkelte sogne i pct. af befolkningen udregnet på grundlag af folketællingen 1905.⁷ Særligt interesserede kan i bilag 2-3 bagest i bogen finde en mere udførlig kommunevis oversigt over antal og procent.

Lage der Verhältnisse (möglichst eingehend, ins- besondere ob geteilt, ob gebiet - eventuell wann und wo -, ob bzw. wann wegen Ketsung der Wehrpflicht bestraft oder ob für lahnenklüchtig erklärt - eventuell Tag der Bekanntgabe der Er- klärung im Reichsanzeiger)	Angabe, welche Belege über die Erfüllung der gesetzlichen Voraussetzungen beigefügt sind	Angabe etwaiger besonderer Umstände, die für die Beur- teilung der Sachlage von Wert sind	Etwasige sonstige Bemerkungen
7	8	9	10
<p>4. Juni 1915 Kaffeeplantagen v. J. 1915 5. 3. 1915 in Abt. 2. 3. 6. 11 1915 in Anst. 1915</p> <p>11. 15. 1915 1915 in Anst. 1915 1915 in Anst. 1915</p> <p>14. 1916 1916 in Anst. 1916 1916 in Anst. 1916</p>			

Nu kan man - og med megen ret, når man ser på de forholdsvis små tal ved mange kommuner - hævde, at det kan være et ret tilfældigt billede, dette giver af den geografiske fordeling. Et par personer i den ene eller anden retning kan hurtigt forandre billedet. En person i den lille Skovhuus kommune (Aller sogn) repræsenterer således 2% af den samlede befolkning på 52! Jeg har derfor som en slags kontrol foretaget samme undersøgelse på en anden liste, nemlig liste F omfattende 790 personer. Man kunne her indvende, at det er nytteløst at gøre noget sådant, eftersom liste F dækker samme område som liste B og derfor kan betragtes som en delmængde af denne. Dette mener jeg ikke er tilfældet. Der er selvsagt en overlappning, men at der også er afvigelser, viser den kendsgerning, at liste F er ført helt frem til våbenstilstanden, hvilket er mere tvivlsomt for liste B's vedkommende. En sammenligning af tallene viser også, at der for flere kommuners vedkommende er flere personer optegnet i liste F end i liste B.

Figur 2: Den geografiske fordeling af desertører i pct. af befolkningen for liste B (939 pers.). Liste F (725 pers.) viser et tilsvarende billede.

(F.eks. Kastvrå med 1 i liste B og 7 i liste F.). Liste F kan altså godt bruges som kontrol til liste B. Man må derfor konkludere, at materialet er brugbart til i hvert fald at danne sig et billede af den geografiske fordeling, hvis man vel at mærke nøjes med de store træk og ikke begynder at sammenligne enkelte sogne og kommuner. Hvad viser resultatet af undersøgelserne så?

På grundlag af figur 2 (liste B) kan man konstatere, at tallene til fulde bekræfter den hypotese, jeg opstillede i begyndelsen af afsnittet. Der er helt klart en nordlig tendens. Jo nærmere man kommer grænsen, desto flere desertører. En enkel udregning kan anskueliggøre og understrege dette. Hvis man tager de 20 kommuner, der grænser umiddelbart op til Danmark, nemlig Hvidding, Roager, Spandet, Endrupskov, Fæsted, Hjortvad, Mejlby, Lintrup, Dover, Københoved, Skodborg, Jels, Højrup I, Stepping, Frørup, Tyrstrup, Tårning, Aller, Skovhuus og Stubbum, så omfatter de 33% af de flygtede fra Haderslev kreds (ifølge liste B), mens de kun udgør 14,9% af den samlede befolkning. Sagt på en anden måde flygtede 3,5% af befolkningen fra de 20 kommuner, mens tallet for hele kredsen er 1,6%. Det skal understreges, at disse tal er hentet fra liste B, og at de derfor ikke afspejler virkeligheden, men kun kan bruges til indbyrdes sammenligning. Det faktiske tal for Haderslev kreds som helhed er snarere omkring 3,5%!.

Man kan altså konstatere, at tallene og kortene klart viser, at der er en "nordlig tendens" i den geografiske fordeling af desertørerne, hvilket jo underbygger teorien om, at det med at flygte *også* var et spørgsmål om at have muligheden for det.

"Vestlig tendens"

Udover den nordlige tendens er der imidlertid også en anden og måske mere overraskende tendens, som jeg har valgt at kalde en "*vestlig tendens*". Denne koncentration af desertører omfatter geografisk stort set det, der i H.V.Clausens inddeling af Nordslesvig kaldes Hvidding herred og Rødding-egnen. Da H.V.Clausens geografisk-nationalt baserede inddeling af Nordslesvig er anvendelig som lidt større enheder i denne sammenhæng, vil jeg kort redegøre for hans virke.⁸

H.V.Clausen, der var dansk historiker, drog i slutningen af det forrige århundrede rundt i Nordslesvig og uddelte bl.a. spørgeskemaer for at undersøge den nationale stilling blandt gårdmændene, som så skulle være fingerpeg for hele landsdelens nationale sindelag. Resultatet af denne undersøgelse blev offentliggjort i Sønderjydske Aarbøger i 1894 under overskriften: "Nordslesvig 1863-93. Den nationale Stilling på Landet."

Hans undersøgelser skulle iøvrigt komme til at danne grundlag for grænse-dragningen ved fredsforhandlingerne efter 1. verdenskrig. I artiklen opdelte han Nordslesvig i 15 områder. Haderslev kreds, som er aktuell i denne sammenhæng, omfattede følgende 7 områder. Tallene viser på grundlag af liste B desertørernes andel af befolkningen:

I.	Haderslev Østeramt, Nordenfjords	1,4 %
II.	Haderslev Østeramt, Søndenfjords	0,9 %
III.	Haderslev Østeramt, Jernvejssognene	1,4 %
IV.	Haderslev Vesteramt, Rødding-egnen	2,9 %
V.	Haderslev Vesteramt, Toftlund-egnen	1,2 %
VI.	Haderslev Vesteramt, Hvidding herred	2,5 %
VII.	Arrild og Nr. Løgum sogne	1,3 %

Det skal til sidste område oplyses, at det kun er Arrild sogn, der ligger i Haderslev kreds. Hvad disse områder iøvrigt omfatter, kan ses af kortet på side 50, som tydeligt viser den vestlige tendens.

Men hvad er årsagen til denne tendens? Ja, den mest nærliggende årsag er naturligvis det nationale sindelag, jo flere dansksindede, desto flere desertører, og det naturlige ville derfor være først at sammenligne med et udtryk for sindelaget f.eks. med afstemningsresultatet fra 1920. Nedenstående kort viser det procentvise antal af danske stemmer ved afstemningen 10.februar 1920.⁹ Sammenligner man denne med kortene over deserterede, så er der selvfølgelig ligheder og sammenfald. Nogle af de højeste tal findes i grænsesognene i Haderslev Vesteramt, og Haderslev Østeramt Søndenfjords er begge steder det "laveste" område. Der er imidlertid ikke nogen klar entydig overensstemmelse for kredsen som helhed betragtet, der kunne give anledning til at konkludere, at der er en klar geografisk sammenhæng mellem nationalt sindelag og deserteringer-nes omfang. Der er f.eks. de høje procentsatser i dele af Haderslev Vesteramt Toftlundegnen og i Haderslev Østeramt Nordenfjords som helhed i afstemningsresultatet, der giver et afvigende billede.¹⁰

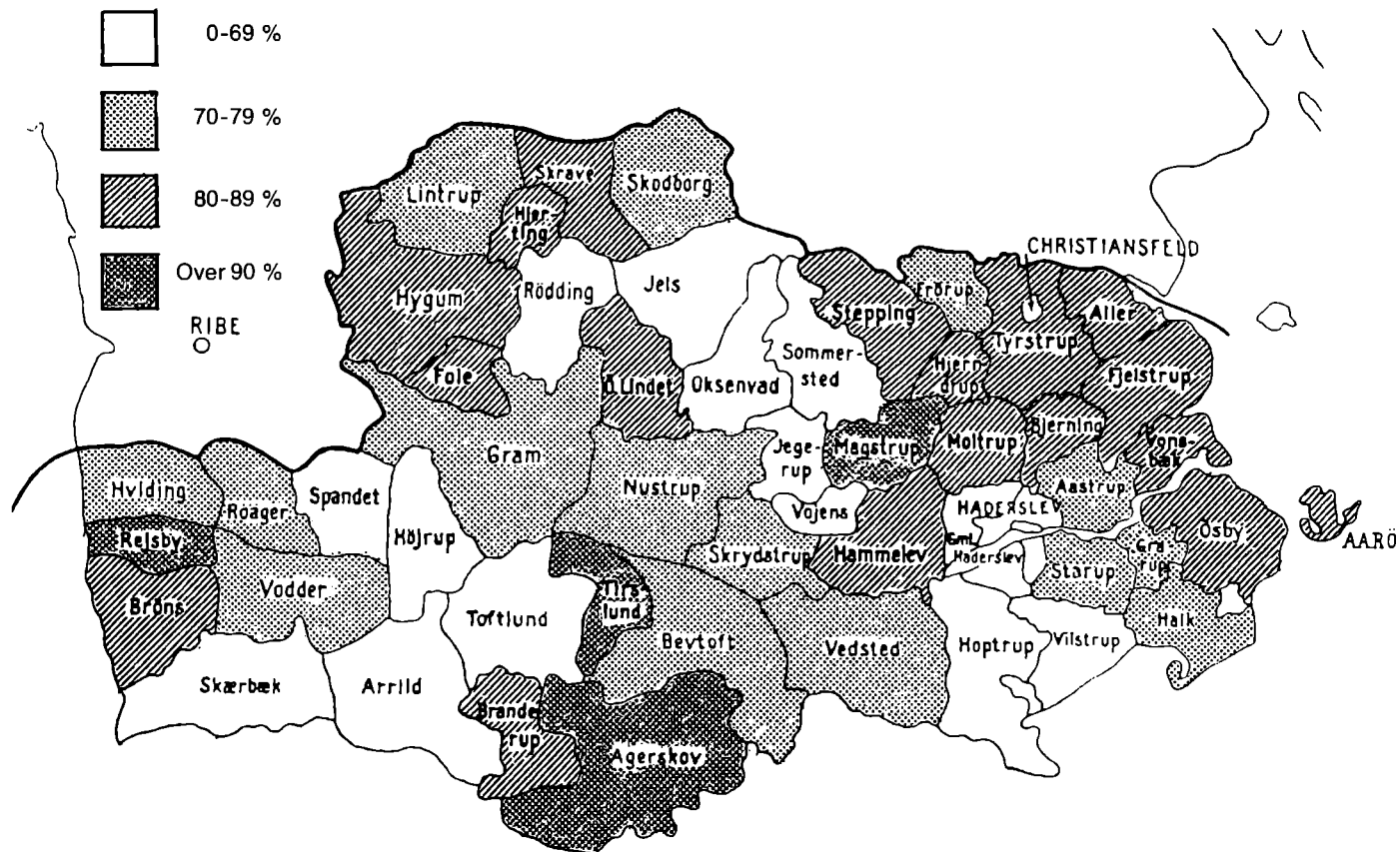
Nu kan det diskuteres, om afstemningen i 1920 giver et helt korrekt billede af det nationale sindelag under krigen. F.eks. kan afstemningsreglen om, at personer, der var født indenfor men bosat udenfor området, havde stemmeret, godt have betydet, at tilrejsende børn af tyske told- og jernbaneembedsmænd kan have forrykket billedet i enkelte sogne. Det kunne f.eks. gælde for stationsbyerne Hvidding, Skærbæk, Vojens og Højrup II.¹¹ Endvidere er der vel også nogle der, skønt tyske under krigen, i mellemtiden er "redet med på den danske bølge" i håb om bedre forhold.

For at forsøge at eliminere nogle af disse misforhold, har jeg også prøvet at sammenligne desertørfordelingen med den danske andel af de afgivne stemmer ved rigsdagsvalget i 1912, som vel må siges at være den sidste nationale meningstilkendegivelse før krigen.¹² Ser man nu på nedenstående kort over dette, så må man konstatere, at det mere ligner afstemningsresultatet i 1920 og ikke i højere grad desertørfordelingen. Her finder man altså heller ikke noget bevis for en entydig sammenhæng mellem desertering og nationalt sindelag. Man må derfor konkludere, at nationalt sindelag ikke udelukkende kan forklare den ”vestlige tendens”.

Jeg vil derfor forsøge at gå andre veje for at finde en mulig forklaring på dette fænomen og også vende tilbage til H. V. Clausen og se lidt historisk på det! Jeg mener nemlig, at man kan finde en mulig forklaring på den vestlige tendens ved at se på den fundamentale holdningsforskel, der gennem det meste af den tyske tid prægede og delte den danske bevægelse i dets syn på forholdet til myndighederne, nemlig modsætningen mellem tilhængerne af protest-linien og tilhængerne af forhandlings-linien eller H.P.Hanssen-linien.¹³

Dette modsætningsforhold kom første gang til udtryk allerede i 1867, hvor det blev krævet, at embeds- og bestillingsmænd (sognefogeder etc.), præster og lærere skulle aflægge ed til kongen af Preussen.¹⁴ Dette nægtede en stor del af dem, og disse var for langt de flestes vedkommende hjemmehørende i Tørninglen (Haderslev Vesteramt) og Enklaverne, mens man sydpå og østpå i større omfang aflagde eden.

Det var en lignende slags edsaflæggelse, der kom til at udgøre det mest centrale punkt i striden mellem protestfolk og forhandlingsfolk.¹⁵ Det var nemlig påkrævet, at medlemmerne af den preussiske landdag også skulle aflægge ed til kongen (senere kejseren) for at kunne virke, men de to dansksindede medlemmer havde hver gang nægtet det. Dette havde de gjort ud fra den betragtning, at Nordslesvig i henhold til §5 i Prag-freden snart skulle stemmes hjem til Danmark. Da denne paragraf imidlertid blev ophævet i 1878, begyndte der så småt at danne sig røster i dele af den danske bevægelse om, at man, da det tyske herredømme tilsyneladende blev langvarigt, skulle opgive den golde protestpolitik og se at få det bedste ud af det. Eksponenter for denne nye linie var Hans Lassen og senere i særdeleshed H.P.Hanssen-Nørremølle, mens protestpolitikens foregangsmand par excellence var H.A.Krüger, som var valgt til landdagen 1867-81 (rigsdagsmand 1871-81), og efter dennes død redaktøren for Flensborg Avis, Jens Jessen. Efterhånden vandt edsaflæggerne overtaget, og det blev, som det vel er de fleste bekendt, forhandlingspolitikken, der blev den dominerende helt frem til Genforeningen i 1920. Protestlinien bevarede dog

Figur 5: Den danske andel af stemmerne ved rigsdagsvalget 1912 (i pct.).

Kilde: Schultz Hansen p. 115.

tilhængere, og modsætningen blev ved at eksistere i f.eks. Vælgerfor-
eningen helt frem til 1914.¹⁶ *Protest-linien i edsstriden havde ligesom det var
tilfældet i 1867 sine tilhængerskarer i Haderslev Vesteramt og Enklaverne.*

En parallel til og en slags konsekvens af edsnægtelsen var modstanden
mod at aftjene den preussiske værnepligt. Den uundgåelige følge af dette
var udvandring. I 60'erne og 70'erne udvandrede tusindvis af unge mænd
for at undgå faneeden og værnepligten, som kunne betyde, at man kunne
komme til at kæmpe *mod* Danmark. Denne udvandring var størst fra
Haderslev kreds og groft sagt større, jo nærmere man kom grænsen, hvilket
vel hang sammen med, at man var bedre kendt på den danske side og havde
flere venner og slægtinge at udvandre til!¹⁷ Særligt hårdt ramt var Rødding-
egnen og det meste af Haderslev Vesteramt iøvrigt, og ikke nok med, at
disse egne var hårdt ramt kvantitativt, men udvandringen blev også ved
længst her. Mens den nemlig aftog og mere eller mindre stoppede de fleste
andre steder i Nordslesvig i begyndelsen af 80'erne ud fra den nye for-
handlingslinies grundprincip om, at man skulle blive og gøre sin pligt og så
kræve sin ret, så fortsatte den på Rødding-egnen til op i 90'erne.¹⁸

Som det ses havde protestpolitikken, som ganske vist efterhånden blev
opgivet fra "officiel" side, sine "kernetropper" i det nordvestlige Nordsles-
vig, og da det netop er fra disse egne, man har de største antal deserterede
under 1. verdenskrig, så vil jeg vove en teori til forklaring heraf. Skønt man
nemlig i disse egne havde affundet sig med, at forhandlingslinien var den
officielt anerkendte taktik (man fulgte jo også indkaldelsesordren ved
krigsudbruddet), så var protest-holdningen alligevel latent tilstede i be-
folkningen dér. Da der opstod en situation, der gav mulighed for protest,
nemlig at desertere til Danmark, så blev reaktionen også så meget desto
kraftigere i de egne. Man kan sige, at man i Haderslev Vesteramt og særlig
de nordlige og vestlige dele havde "tradition" for protest og udvandring. På
personniveau ses modsætningen også i, at Københoved-gårdejeren Klop-
penborg-Skrumsager på et tidspunkt under krigen gerne ville have sin
værnepligtige søn over grænsen til Danmark, hvilket Aabenraa-redaktøren
H.P.Hanssen erklærede for totalt umuligt.¹⁹

Det kan endvidere nævnes, at mange ældre mennesker ude på "ve-
steregnen" endnu den dag i dag ikke har tilgivet H.P.Hanssen, at han for
det første indledte en forhandlingslinie overfor tyskerne og for det andet
senere mere eller mindre "prisgav" Sydslesvig eller i hvert fald Flensborg
under grænsestriden.

Man kan altså rekapitulerende sige, at der udover en nordlig tendens,
som primært skyldtes et bedre kendskab til grænseforholdene, også var en
vestlig, der tildels var forårsaget af det modsætningsforhold, der gennem

det meste af ”tyskertiden” var i den danske bevægelse mellem protestfolk og forhandlingsfolk, hvor protestlinien netop havde sit kerneområde i Haderslev Vesteramt.

Udover dette er der utvivlsomt også andre forhold, der gør sig gældende. Jeg har allerede tidligere været inde på et par af disse forhold. F.eks. omtalte jeg, hvor langs grænsen, det var populært at flygte over. Der var 4 foretrukne overgangssteder, og sammenholder man nu disse med det ovenstående, ser man, at i hvert fald 3 af dem ligger i den vestlige del, hvilket tyder på, at de naturlige og topografiske forhold også kunne medvirke til det store antal desertører fra den vestlige del. Herimod taler dog, at de mindst egnede områder til grænseoverskridelser, nemlig hvor Kongeåen udgjorde grænsen, også ligger indenfor dette område og endda er grænsen til et af desertørernes kerneområder (Skodborg, Skrave og Lintrup sogne).

Man kan kombinere dette med, at mange deserteringer, som jeg tidligere har været inde på, foregik mere eller mindre under medvirken fra de tyske grænsevagtposter. Jeg understregede da, at det vigtige i den sammenhæng

Grænseovergangen ved Kamp øst for Ribe. Selvom vejen her er gravet op for at hindre kørsel over grænsen, så forhindrede det ikke, at det var et af de foretrukne overgangssteder. Det var et øde område, hvor vagtkæden derfor ikke var så tæt som længere østpå. Det var i disse egne den kendte »hjælper« Karen Poulsen opererede.

Foto i Ribe Lokalhistoriske Arkiv.

var den private indkvartering, og at en sådan primært blev praktiseret i egnene syd og øst for Ribe. Dette taler naturligvis også for en overvægt af desertører i disse egne.

Konkluderende kan man altså sige, at den geografiske fordeling udover en række nationale og politiske aspekter også viser en af de gennemgående konklusioner i denne bog, nemlig at det med at flygte i høj grad også var et spørgsmål om at have muligheden for det.

Aldersfordeling

Det næste sæt oplysninger, jeg vil fremdrage af listerne, er aldersfordelingen, og det er meget passende eftersom alle listerne har oplysninger om personens fødselsår. Det er imidlertid meget svært at udlede noget sikkert af disse oplysninger. F.eks. er det ikke muligt at be- eller afkræfte den almindeligt anerkendte teori, at langt den største del af de deserterede var folk, der flygtede, før de blev indkaldt.²⁰ Nogen sådant ville jo give en stor overvægt af årgangene 1896-1901, nemlig de årgange, der blev indkaldt senere end krigsudbruddet. Problemet i denne forbindelse er, at det ikke er overskueligt, om listerne også omfatter disse folk, der flygtede, før de blev indkaldt, eller om det kun er folk, der har været ved fronten eller evt. en blanding af begge kategorier. Den eneste liste, der er nogenlunde definerbar, er liste G, som klart indeholder folk, der ikke er mødt op til sessionen. Den er imidlertid en slags "straffeliste" og temmelig atypisk. Den mangler f.eks. mange indkaldte.

Det eneste sikre, man kan sige om aldersfordelingen ud fra listerne, er det ret banale og selvindlysende, at de største årgange desertører i alle tilfælde er årgangene omkring 1895, som jo efter al sandsynlighed også var de største årgange indkaldte. Hæren bestod i 1914 netop af årgangene 1892-93 med årgangene 1894-95 "under uddannelse".²¹

En grafisk fremstilling af aldersfordelingen på grundlag af liste F er vist side 65.

Flugttidspunktet

Tre af listerne (D, E og F) har en kolonne med oplysning om flugttidspunktet, som oftest måned og år, men nogle gange dato eller endog f.eks. "Flüchtig im Nacht zwischen...." Her vil måneder dog blive brugt som måleenhed.

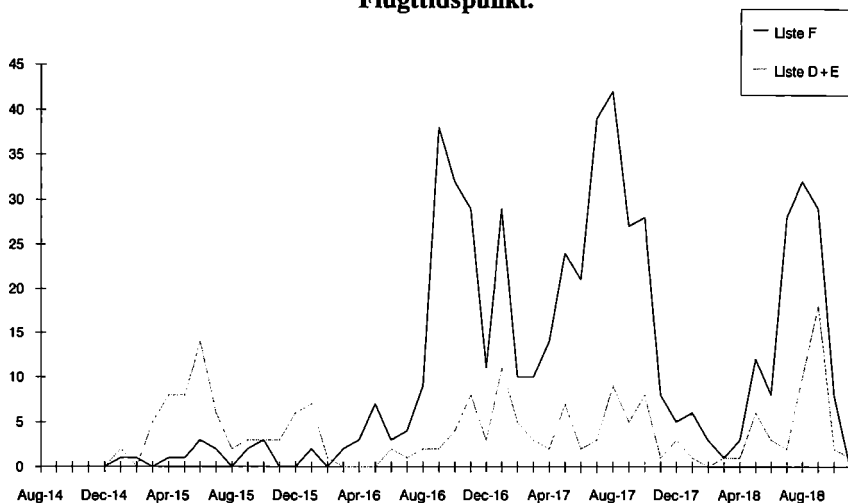
Udgangspunkt tages i liste F, da den er mest omfattende. Af de 790 registrerede i denne liste er flugttidspunktet noteret for 544. Hvordan disse

er fordelt i tid ses af nedenstående søjlediagram. Der er imidlertid det forbehold ved listen, at kolonnen tilsyneladende først er ført korrekt og fuldstændigt fra august-september 1916. Før dette tidspunkt står der tit andre oplysninger eller slet ingen. Dette bevirker, at den naturligvis ikke kan give et overblik over hele krigen, men der kan så suppleres med liste D og E, der er komplet i tid, men til gengæld omfatter et mindre materiale (ialt 195 personer) med desto større risiko for tilfældigheder.

Der er to ting, det kunne være interessant at undersøge i forbindelse med flugttidspunktet. For det første naturligvis, hvordan fordelingen var krigen igennem, hvornår højdepunkterne var etc. For det andet kunne det imidlertid også være spændende at se, om der er specielle tidspunkter på året, hvor det var populært at flygte.

Umiddelbart må man sige, at tallene og diagrammerne underbygger, at der ikke var nogen overhovedet, der flygtede ved krigsudbruddet. Jeg har tidligere s. 16f anført nogle årsager til dette, ligesom jeg viste, at situationen var en ganske anden ved årsskiftet 1914-15, hvor de første deserteringer kom. Også dette ses udmærket af diagrammet, hvor de første deserteringer netop ligger i januar 1915, men hvordan forholdt det sig nu med resten af krigen.

Flugttidspunkt.

Figur 6: Flugttidspunktet for liste F, suppleret med liste D og E.

Slagmarken ved Somme. Slaget ved Somme blev et af krigens længste og mest berømte. Fra juli til november 1916 angreb de allierede uophørligt de tyske stillinger og erobrede da også flere. Efterhånden gik angrebet i stå uden at det var lykkedes at gennembryde tyskernes linjer. Dermed er slaget ved Somme også blevet et symbol på skyttegravskrigens vanvid og meningsløshed. Efter 5 mdr.'s strid var ialt godt 700.000 mand omkommet og fronten var flyttet en halv snes km.

Ja, der er nogle forholdsvis store udsving, og i hvert fald det sidste af dem, nemlig det store "boom" af desertører i sensommeren 1918 er ikke vanskeligt at forklare. På det tidspunkt kunne man begynde at se, hvor det hele bar hen, og da meget efterhånden var i opløsning, var det både nemmere og med større forhåbning om at kunne vende tilbage, at man kunne desertere. Risikoen ved at desertere var på alle måder blevet mindre.

Det store lavpunkt i deserteringerne i vinteren 1917-18 kan vel på sin vis forklares på samme måde. På det tidspunkt så alt ret håbløst ud. Krigen havde varet længe uden udsigt til at ville stoppe. Tyskland havde sluttet våbenhvile med Rusland og var ved at gøre klar til at kaste alle styrker ind i

en offensiv på vestfronten. Der var intet, der set indefra tydede på, at det ville tabe krigen, næsten tværtimod. Der var derfor ikke meget håb for fremtiden.²²

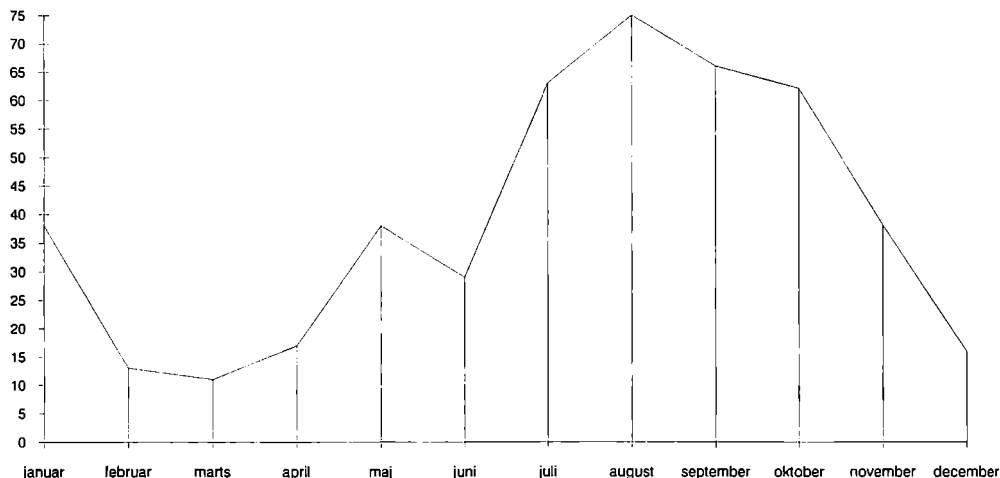
Hvad så med resten af krigen? Ja, ud fra teorien om, at man flygtede for simpelthen at redde livet, skulle man forvente en stærk stigning i antallet af desertører efter de store blodige slag. Her tænker jeg specielt på slagene ved Verdun (febr.-juli 1916) og ved Somme (juni-nov. 1916). Det ser dog ikke ud til, at disse begivenheder har givet de store udslag i deserteringerne. Der er ganske vist en stigning i efteråret 1916, men den kan også have andre årsager (se senere). Alt i alt må man sige, at de store slag ikke i sig selv har affødt omfattende deserteringer, selv om de ganske givet har spillet en underordnet rolle.

En anden mulighed er, at de store udsving er opstået som følge af, at man har indrulleret nyt mandskab og nye årgange, hvoraf mange så ikke har efterkommet indkaldelsen. Der er utallige eksempler på dette i erindringslitteraturen. Det er imidlertid ikke muligt at undersøge dette tilbunds-gående, da det har været svært at skaffe eksakte oplysninger om, hvornår nye årgange indkaldtes. Efterhånden har man vel heller ikke haft faste udskrivningsterminer, men har afholdt sessioner igen og igen for at "skrabe bunden". Endvidere er der det tilbagevendende problem, hvorvidt og i hvor stort omfang de i denne sammenhæng relevante lister har medtaget de personer fra nyindkaldte årgange, som flygtede, før de blev indrulleret!

Det nærmeste man kan komme, er nogle oplysninger hos Nic. Svendsen.²³ Han nævner, at man i begyndelsen af 1916 begyndte at indrulle årg. 1898, og at det samme skete for årg. 1899 et halvt år senere, samt at årg. 1898 skulle møde på session oktober 1916. Supplerende kan nævnes, at "Haderslevener Kreisblatt" (1917) oplyser, at mønstringen af årg. 1899 for Haderslev kreds' vedkommende foregik i perioden 17.-20.april 1917.²⁴ Der er imidlertid ingen tegn på specielt mange desertører umiddelbart før disse tidspunkter. Igen må man dog tilføje, at der sikkert har været betydelige grænseoverskridelser før sådanne indkaldelser.²⁵ Disse personer er blot ikke registrerede eller synlige på listerne.

Jeg vil gå over til at se på, om der kan siges noget generelt om, hvilke tidspunkter på året, der var flest deserteringer, og hvornår de var mindre omfattende. Nedenstående figur viser, hvordan de fordeler sig over året udregnet igen på grundlag af liste F for perioden september 1916 - august 1918. Dette er det største spænd af hele år, listen giver mulighed for. Figuren viser nogle ganske markante træk, nemlig overvældende mange desertører i månederne juli til oktober og et absolut lavpunkt i februar,

Flugttidspunkt liste F

Figur 7: Flugttidspunkt inden for det enkelte år.

marts og april. Årsagerne til denne noget skæve fordeling er sikkert flere.

For det første er der naturligvis vejrliget. Langt de fleste deserteringer foregik som det ses i sommerhalvåret, og dette hænger naturligvis sammen med, at det var ulig meget nemmere at flygte over grænsen i godt vejr og godt føre. Man må huske på, at en flygtning tit skulle kravle i grøfter og ligge skjult i skov og krat i længere tid. Det har ikke været morsomt midt under en snestorm i februar. Der er endvidere det problem om vinteren, hvis der lå nyfalden sne, at sporene ville være alt for afslørende.²⁶

Udover vejrliget tror jeg også, at en anden ting har spillet ind, nemlig den simple kendsgerning, at man for at kunne desertere og flygte over grænsen til Danmark skulle have orlov til hjemmet. En sådan orlov blev efterhånden sværere at få både af nationalpolitiske årsager men nok så meget, fordi man efterhånden begyndte at mangle mandskab. Til sidst var den stort set eneste form for orlov, man kunne opnå, såkaldt arbejdsorlov. For de nordslesvigske indkaldte, som for langt størsteparten var tilknyttet landbruget, ville arbejdsorlov sige, at de kunne få orlov til at komme hjem og hjælpe til i såtiden og især i høsttiden, som var meget arbejdskraftkrævende. Ser man nu igen på figuren over sæsonfordelingen, vil man se, at deserteringerne netop topper i sensommeren og efteråret eller høstsæsonen, og det mener jeg at man i et vist omfang kan tilskrive denne høstorlov.

På samme måde kan man forklare det relativt høje antal deserteringer i januar i forhold til de omkringliggende måneder. Det er efter min mening et resultat af juleorloven eller nytårsorloven, som det blev for manges vedkommende. Knap halvdelen af januar måneds deserteringer falder da også inden for de første 8 dage (17 ud af 39 i liste F).

Man kan altså om flugttidspunktet opsummerende sige, at der krigen igennem ikke er forklarlige udsving bortset fra, at der ingen deserteringer var ved krigsudbruddet, og at der var en stærk stigning henimod krigens slutning på grund af den almindelige opløsning. Indenfor det enkelte år var der derimod mere markante tendenser, som skyldtes dels vejrliget dels tidspunkterne for orlov.

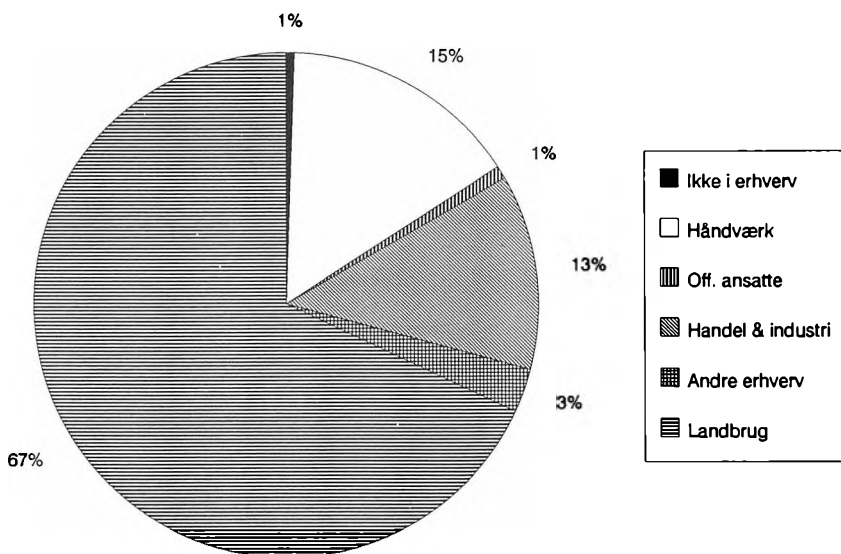
Erhvervsfordelingen

Det næste, jeg vil se på, er erhvervsfordelingen. Igen er liste F udgangspunktet og nedenstående figur viser erhvervsfordelingen for de 790 personer, denne liste indeholder, delt op i erhvervsgrupper, idet erhvervet dog er ukendt i 40 tilfælde (Særligt interesserede henvises til bilag 4 bagest i bogen, hvor der er en tabel over samtlige de i listen nævnte stillingsbetegnelser med antal). Der er dog begrænsninger ved anvendelsen af disse oplysninger. Det drejer sig først og fremmest om det tidligere omtalte faktum, at det er tvivlsomt, hvorvidt listen medtager de helt unge, endnu ikke indkaldte. Endvidere er det usikkert, hvor præcist listerne er ført, hvilket jeg vil komme tilbage til i forbindelse med diskussionen af benævnelsen "Landmann".

Af figuren kan man straks se, at der er stor overvægt af folk indenfor landbrugserhvervet (ca. 2/3), hvilket naturligvis ikke er så mærkeligt, eftersom Nordslesvig i udpræget grad var et landbrugssamfund. Endnu i 1921 ernærede 44% af befolkningen sig dér af landbrug.²⁷ Derudover er det værd at nævne, at når kategorien "offentlig ansatte" er så relativt lille, skyldes det selvfølgelig, at hovedparten af disse toldembedsmænd, jernbanefolk o.lign. var tysksindede eller tyskere kommet sydfra.

Jeg har også forsøgt at dele på en anden led ud fra erhvervet, nemlig i formuende og ikke-formuende. Med "formuende" menes folk, der har værdier, de ikke kan tage med. Dette kunne være en interessant opdeling til belysning af, om formue havde betydning for desertering; om f.eks. besiddelse af en gård, en forretning eller tilsvarende kunne afholde én fra at flygte. I så fald skulle der være relativ overvægt af folk med "ikke-formuende stillinger". Her kommer man imidlertid i alvorlige problemer. For det første kommer den sandsynlige mangel på mange af de før indkaldelsen

Erhvervsfordeling liste F

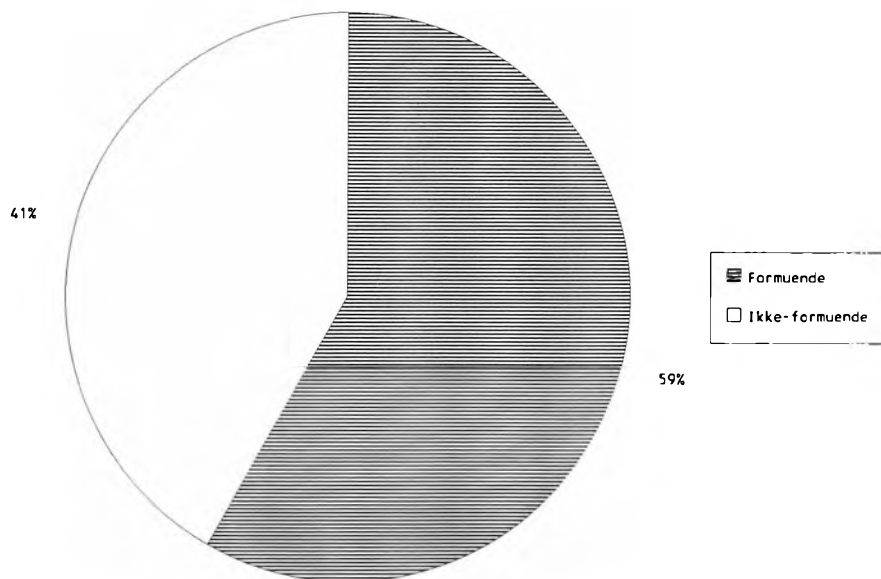
Figur 8: Erhvervsfordeling i pct. for liste F. Erhvervsgrupper.

flygtede personer virkelig til skade her, idet det må formodes, at langt størsteparten af disse meget unge mænd ville være at henregne under ikke-formuende. For det andet er opdelingen i de to grupper alene foretaget ud fra min fortolkning af titlerne, og disse svarer sikkert ikke nødvendigvis altid til den reelle økonomiske stilling. Endelig spiller den føromtalt præcision, hvormed listen er ført, eller mangel på samme ind.

Som det nemlig ses af figuren på næste side er der 59% formuende og 41% ikke-formuende, altså en pæn overvægt af formuende, hvilket unægteligt rokker noget ved ovenstående teori. Bag det relativt høje antal formuende gemmer sig imidlertid hele 310 personer med den vage betegnelse "Landmann". Det store spørgsmål er nu, om det kun dækker over folk, der virkelig *ejer* en gård eller blot folk, der har med landbrug at gøre eller hvad?

En måde at få lidt klarhed over dette spørgsmål kan være at se på aldersfordelingen blandt de personer, der kaldes "Landmann". Figuren side 65 viser dels den samlede aldersfordeling, dels aldersfordelingen for de personer, der har betegnelsen "Landmann" (i liste F). Sammenligner man nu de to fordelinger, må man sige, at de egentlig følges meget pænt ad. Det

Fordeling efter formue

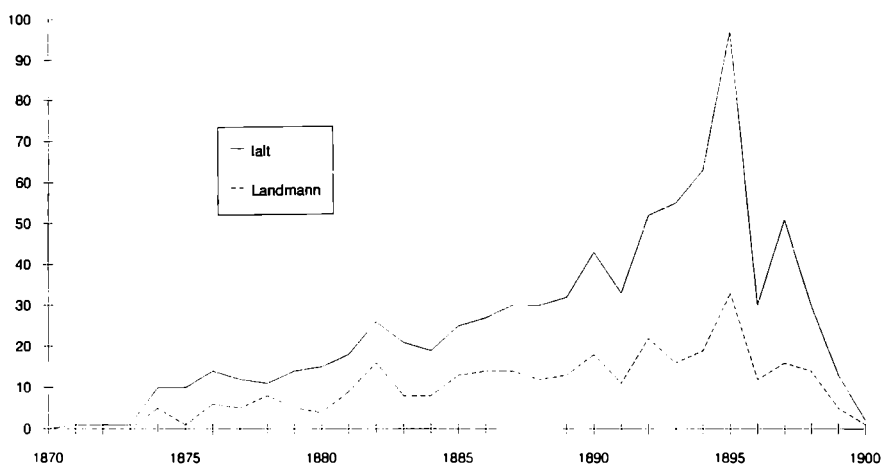

Figur 9: Erhvervsfordeling i pct. for liste F. Efter formue.

er dog som om "Landmann-fordelingen" ikke følger med i den stærke stigning, der er i den samlede aldersfordeling ved årgangene 1891-95. I det hele taget er "Landmann-fordelingen" mere jævn over årgangene, hvilket jo indikerer, at personer med denne betegnelse gennemsnitlig har været ældre end resten, hvilket igen gør sandsynligheden for, at de har ejet en gård større. Kigger man til gengæld kun på "Landmann-søjlerne", vil man se, at der også blandt de yngste årgange er endda ikke så få med denne betegnelse (1900=1, 1899=5, 1898=14, 1897=16). Disse har i f.eks. 1916 været mellem 16 og 19 år og har vel derfor næppe været selvstændige gårdejere. Søjlediagrammet giver altså ikke noget entydigt billede af begrebet "Landmann".

For at gøre forvirringen komplet findes der også i listen (se bilag) betegnelser som "Hofbesitzer" og "Landwirt", der klart er formuende (men som med sammenlagt kun 6 personer umuligt kan dække antallet af deserterede gårdejere), og f.eks. "Knecht", "Dienstknecht" og "Viehhüter", der jo lige så klart er ikke-formuende. Vi står altså med en mængde præcise og entydige stillingsbetegnelser og så en enkel mere overordnet og diffus, "Landmann".

Aldersfordeling liste F

Figur 10: Aldersfordeling over dem med betegnelsen Landmann sammenlignet med den samlede aldersfordeling (Liste F).

Man må derfor nok uden at kunne trænge til bunds i problemet sige, at i det store og hele må betegnelsen "Landmann" betragtes som formuende set i modsætning til "landbrugets lønmodtagergrupper" Knecht, Dienstknecht osv. På den anden side kan man ikke uden videre sætte det lig med gårdejer men må antage, at det også dækker andre grupper. Et eksempel kunne være sønner, der har været ude at tjene og nu går hjemme og venter på at skulle overtage gården.

Hvilke konsekvenser får alt dette nu for det spørgsmål, jeg stillede tidligere om eventuel formues indvirken på desertering? Ja, umiddelbart kan man konkludere, at en formue tilsyneladende ikke generelt har afholdt folk fra at flygte. På trods af ovennævnte forbehold med hensyn til glosen Landmann og om, hvad listen omfatter, så er der stadig en forholdsvis stor del af desertørerne, der må siges at efterlade formue. Dertil skal så siges, at det at efterlade en formue ikke nødvendigvis behøvede at betyde, at den var tabt. Som jeg nemlig vil komme ind på i næste kapitel, sørgede man som oftest for at ordne det sådant, at myndighederne ikke kunne konfiskere formuen. En gård kunne f.eks. flyttes over i konens navn. I liste C, der er den eneste, der har en kolonne med oplysning om formueforhold, er der da også kun 1 ud af 24 personer, der har efterladt formue. Der skal dog i den sammenhæng nævnes det forbehold, at de 24 fordeler sig på følgende

erhverv: 14 tjenestekarle, 4 landmænd, 1 sømand, 1 banearbejder og 4 ukendt erhverv. Der er vel således allerhøjest 8 af dem, der i det hele taget har haft en egentlig formue at efterlade.

Sammenligning land og by

Som en sidste undersøgelse vil jeg prøve at drage nogle sammenligninger mellem land og by og dermed udnytte en oplagt mulighed, materialet giver. Det ligger nemlig sådant, at to lister, D og E, ikke blot har samme udgangspunkt og samme opbygning, men tillige indeholder omtrent lige mange personer, nemlig henholdsvis 107 og 116. Heraf dækker den ene en by (Haderslev), mens den anden dækker et typisk landområde (Toftlund amtsdistrikt). Der er altså heller ingen overlappning mellem de to lister.

Første sammenligning skal gå på aldersfordelingen. Der er tilsyneladende ganske markante forskelle mellem de to områder. Landdistriktet Toftlund har en stærk stigning i antallet af desertører fra de unge årgange fra 1895-98, mens Haderslev viser en mere flad og jævn fordeling over årgangene. Sagt med andre ord er en typisk desertør fra Toftlund yngre end den samme fra Haderslev. Det gennemsnitlige fødeår er for Haderslev 1891 og for Toftlund 1894. Den gennemsnitlige desertør fra Haderslev var altså ældre end den tilsvarende fra Toftlund, og der er også større aldersmæssig spredning blandt desertørerne fra Haderslev. Dette underbygger til en vis grad den hypotese, jeg fremsatte i afsnittet om erhvervsfordelingen ovenfor, at en eventuel formue kunne være afgørende for, om man flygtede. Overvægten af helt unge i Toftlund (den mindre spredning og højere gennemsnitlige fødeår) kan så netop skyldes, at mange på landet, når de blev lidt ældre, købte eller overtog en gård (hvis de da ikke flyttede ind til byerne!), og derfor var mere betænkelige ved at desertere. Dette var sjældent tilfældet i bysamfundet Haderslev. Nu ville det have været rart, hvis man havde haft erhvervsfordelingen for de to lister at sammenligne med, men en sådan findes desværre ikke. Disse hypoteser har naturligvis som forudsætning, at aldersfordelingen for samtlige indkaldte er nogenlunde ens i de to områder, hvilket ikke har været muligt at fastslå.

En anden interessant sammenligning, der kan gøres, er flugttidspunktet, som er registreret for henholdsvis 97 og 98 personer. Ved en sammenligning af flugttidspunktet på året mellem land og by skulle man virkelig kunne få bekræftelse på høstlovsteorien ovenfor. Dette viser sig dog beklageligvis ikke at være tilfældet. Der er ikke den overvægt af desertører i sensommer- og efterårsmånederne i Toftlund i forhold til Haderslev, som ovennævnte teori skulle give anledning til. Faktisk er de to fordelinger ret ens. Dette

mener jeg dog ikke direkte vælter teorien. Materialet er nemlig ret tilfældigt. Tyngdepunktet for Haderslev ligger således i perioden juni 1916 - oktober 1917, mens det i Toftlund ligger i februar 1915 - februar 1916.

Øvrige oplysninger i listerne

Flere af listerne indeholder oplysninger om, hvor desertørerne opholdt sig ved listernes tilblivelse:

Liste A:

Danmark:	78 (deraf 7 stedbestedt)
Amerika:	33 (deraf 6 stedbestedt)
Nordslesvig:	4
Ukendt:	271

Liste D:

Danmark:	95
Amerika:	4
Kristiania:	1
Ukendt:	7

Liste E:

Danmark:	109 (nogle steder står der "formodentlig")
Nordamerika:	3
Ukendt:	4

Selvom disse tal ikke kan bruges til alverden, eftersom det jo ikke kommer som nogen stor overraskelse, at der langt de fleste steder står "Danmark" som nuværende opholdssted, så viser det alligevel, hvor godt tyskerne egentlig vidste besked med, hvor desertørerne befandt sig. Det skal nævnes, at også i liste D og E var en del steder bestemt nærmere indenfor Danmark. Bemærk det pudsige i, at liste A har 4 desertører i Nordslesvig!

De deserteredes militærforhold på flugttidspunktet har mange af listerne naturligt nok også med. Det er desværre som nævnt ikke helt overskueligt, om og i hvor stort omfang listerne medtager folk, der flygtede, før de blev indkaldt, eller kun folk, der stod i hæren. Dette spørgsmål er naturligvis altafgørende, når man skal se på militærforholdene. I forbindelse med omtalen af aldersfordelingen nævnte jeg liste G som det atypiske eksempel, der ud fra aldersfordelingen i hvert fald måtte medtage folk, der ikke var mødt op til session (men til gengæld manglede mange indkaldte). Ser man nu på denne liste og de 683 personers militærforhold får man da også klart bekræftet dette billede. Opdelt i "aktive" og "ikke-aktive" giver det føl-

gende tal: aktive 146, ikke-aktive 494 (militærbetegnelse mangler hos 43). Et lidt mere "normalt" billede giver liste D (aktive: 70, ikke-aktive: 35, militærbetegnelse mangler: 2).

Man kan altså konstatere, at militærforholdene kan underbygge aldersfordelingen men ligesom denne *ikke* kan bruges til at sige noget om, hvordan størrelsesforholdet blandt det samlede antal desertører var mellem "indkaldte" og "ikke-indkaldte".

*

Ud fra en række oplysningssæt i Ausbürgerungslisterne er det forsøgt at sige noget om den enkelte desertør, og det er da også lykkedes at nå frem til nogle interessante konklusioner om geografisk fordeling, flugttidspunkt, aldersfordeling etc. Som nævnt i indledningen, mener jeg iøvrigt godt, at man udmærket kan overføre disse resultater, som jo bygger på materiale næsten udelukkende fra Haderslev kreds, til at gælde for hele Nordslesvig.

Det generelle problem ved listerne og det, der har modereret konklusionerne, har som nævnt flere gange været, at det ikke har været muligt at afgøre, om listerne kun medtager allerede indkaldte, eller også folk, der flygtede før de blev indkaldt (dvs. ikke efterkom indkaldelsen). De kan derfor heller ikke sige noget om, hvordan det samlede antal desertører fordelte sig på disse to kategorier.

Man kan dog med en enig litteratur bag sig fastslå, at langt den største del af de flygtede var helt unge, som flygtede, før eller når de blev indkaldt.²⁸ Dette har helt evidente grunde. De havde endnu ikke fået forpligtelser (familie, formue etc.). Endvidere var der også den fordel ved at flygte før indkaldelsen, at det var mindre alvorligt, hvis man blev fanget, da man endnu ikke havde aflagt faneeden. En indkaldt havde nemlig måttet aflægge ed til den tyske kejser på, at han vil kæmpe for ham og Tyskland, så hvis han flygtede ville det jo være lands- eller højforrædderi med hårde fængselsstraffe til følge, hvis man blev fanget. En ung endnu ikke indkaldt kunne derimod "højst" risikere en bøde for ikke at have efterkommet indkaldelsen samt eventuel for forsøg på grænseoverskridelse uden pas.

Tyske reaktioner

”Ausbürgerung” udgjorde det overordnede juridiske element i de tyske myndigheders reaktioner. I dette kapitel vil jeg se nærmere på de mange andre konkrete og specifikke, lokale forholdsregler og restriktioner, man også gennemførte. Kapitlet er primært baseret på arkivmateriale fra de lokale prøjsiske myndigheders arkiver. Det bør understreges, at der her som så mange andre steder er ”huller” i arkivmaterialet. Det er tit ret tilfældigt, hvad der er bevaret i især amtsforstanderarkiverne. F.eks. har det ikke været muligt overhovedet at finde materiale i Skodborg amtsforstanderarkiv, der jo ellers om noget burde have en mængde stof om netop deserteringer og grænseoverskridelser.

Dette skyldes flere forhold. Udover det altid almindeligt forekommende ”spild” blev en del, særlig militærpapirer, ødelagt umiddelbart efter 1. verdenskrig, ligesom enkelte særligt kompromitterende pakker ikke blev afleveret ved den almindelige arkivudlevering i 20’erne. Alt i alt betyder dette, at denne gennemgang af de tyske myndigheders reaktioner ikke kan blive en komplet fyldestgørende beskrivelse, men alene en række eksempler på, hvad de foretog sig overfor problemet - hvilke lovgivningsmæssige og praktiske foranstaltninger de tog.

Før jeg går igang, skal det dog endnu en gang understreges, at der er tale om et Haderslev kreds-fænomen, hvilket naturligvis også har skinnet igennem på den måde, at langt den overvejende del af kildematerialet er fra denne kreds, og at de fleste eksempler derfor er hentet herfra.

Disse konkrete restriktioner og forholdsregler kan deles op i følgende 3 grupper:

- 1) Restriktioner mod dem, der var flygtet og deres ”efterladte”.
- 2) Forholdsregler for at undgå flere deserteringer.
- 3) Foranstaltninger for at få desertørerne til at vende tilbage.

Restriktioner mod desertørerne og deres ”efterladte”

Hovedreglen var som tidligere nævnt, at man *ikke* fik fat i desertørerne, før de slap over grænsen til Danmark.¹ Hvis man derfor skulle straffe dem for

deres gerninger, måtte man nødvendigvis vende blikket mod det de evt. måtte efterlade sig. En vigtig bestanddel af dette var beslaglæggelse af formue. Staten lagde simpelthen beslag på en desertørs formue, f.eks. for derefter senere at sælge den på en auktion. Proceduren var som regel den, at man hurtigst muligt skulle have sat en formynder/bestyrer (Pfleger) ind på gården. Som det f.eks. hedder i en note fra landråden til amtsforstanderne (2.juli 1915):

*"Jeg beder høfligt om, at der i hvert tilfælde, hvor en desertør eller en værnepligtig, der er rømt uden tilladelse, har efterladt formue, til den ansvarlige amtsret bliver anvist en bestyrer [Pfleger]."*²

Senere kunne man så sælge gården og inddrage formuen. Et eksempel på dette kan følges i Ribe Stiftstidende fra 1917. Den 14. juli kan man i en notits under overskriften "Beslaglagte af staten" læse at "to gårde i Roager sogn er blevne beslaglagte af staten. Det er Hans Mauritzens ejendom i Roager og Ole Jepsens ejendom i Øster Åbølling. Begge ejere er, da de var hjemme på orlov, deserterede." Senere (25.oktober) berettes følgende:

"Den i sin tid deserterede Hans Mauritzens gård i Roager vil snart stå øde og forladt. Landmændene C. Petersen i Kirkeby og L. Lund i Roager købte gården af staten, der havde lagt beslag på den. Køberne delte landerierne, bygningen vil vedblive at stå tom. Ret tragisk, at hvor der før ..."

Det skal dog nævnes, at i dette tilfælde var der ikke nogen slægtninge til at videreføre gården, da han var enkemand.

"Beslaglæggelse af formue" indgår også som bestanddel i nogle af de tidligere omtalte Ausbürgerungslistes. Kolonne 9 i fortegnelsen fra Aabenraa kreds har således følgende ordlyd: "Har den undvegne efterladt egen formue eller kan man forvente en sådan i form af arv, hvor og hvor meget".³ Under denne kolonne går man i øvrigt så vidt, at man flere steder skriver "Formue kan forventes ved forældrenes død". Hvis en søn som eneste arving deserterede til Danmark, stod staten altså parat til at beslaglægge formuen, den dag forældrene døde!

Når denne store interesse, til tider nidkærhed fra myndighedernes side for at beslaglægge en desertørs formue er beskrevet, bør det også understreges, at dette kun blev aktuelt i et fåtal af tilfældene. Der var nemlig ikke ret mange desertører, der efterlod nogen nævneværdig formue. I førømtalte fortegnelse var der således kun 1 ud af 24, der havde efterladt formue, nemlig en gård på 40 ha ved Genner. Det hænger naturligvis først og

Stedbrief.

Wegen den unten beschriebenen Landsturmman **Christian Skov** von der 4. Komp. Landsturm-Infanterie-Bataillons Gumbinnen I., geb. am 6. April 1872 in Malsleben, Kreis Tondern, evangelisch, verheiratet, Besitzer in Bröns, Kreis Hadersleben, welcher flüchtig ist und sich verborgen hält, ist die **Untersuchungshaft** wegen Fahnenflucht (§§ 69 ff. D. St. G. L.) verhängt.

Es wird ersucht, ihn zu verhaften und ihn unter **Benachrichtigung** hierher an die nächste Militär-Arrestanstalt oder Gerichts-Gefängnis abzuliefern.

Mariampol, den 11. Oktober 1916.

Der Gerichtsherr.

ges. v. Vertraub,

Hauptmann d. L. a. D. und Kommandant.

Beschreibung:

Alter: 44 Jahre. Statur: schlank. Sinn: gewöhnlich. Nase: gewöhnlich. Mund: gewöhnlich. Größe: 1 Meter 67 Zentimeter. Haare: schwarz. Bart: schwarzer Schnurrbart. Sprache: gebrochen deutsch, dänisch vorherrschend. Besondere Kennzeichen: keine.

Beschlagnahmeverfügung.

In der Untersuchungssache gegen den Landsturmman **Christian Skov** von der 4. Komp. Landsturm-Infanterie-Bataillons Gumbinnen I., geb. am 6. April 1872 in Malsleben, Kreis Tondern, evangelisch, verheiratet mit Christine, geb. Riedersten, Besitzer in Bröns, Kreis Hadersleben,

wegen Fahnenflucht,

wird auf Grund der §§ 69 ff. des Militärstrafgesetzbuches sowie der §§ 356, 360 der Militärstrafgerichtsordnung der Beschuldigte hierdurch für fahnenflüchtig erklärt und sein im deutschen Reich befindliches Vermögen mit Beschlagnahme belegt.

Mariampol, den 11. Oktober 1916.

Der Gerichtsherr.

ges. v. Vertraub,

Hauptmann d. L. a. D. und Kommandant.

ges. Dr. Grünwald,

Kriegsgerichtsrat.

Myndighederne offentliggjorde i mange tilfælde sådanne efterlysninger og beslaglæggelsesansøgninger i officielle organer. De førte dog sjældent til noget resultat. Kilde: Haderslebener Kreisblatt.

fremmest sammen med, at de fleste desertører var ganske unge mænd på 18-22 år, som endnu ikke havde etableret sig med gård eller tilsvarende. Det var mest tjenestekarle på landet eller lærlinge af en eller anden art. Endvidere var der en del "lønarbejdere", der heller ikke havde nogen synderlig formue.

Af dem, der havde en formue, hvilket i denne sammenhæng hovedsagelig vil sige landmænd på deres gårde, havde de fleste sørget for at få de økonomiske forhold i orden, før de flygtede. Dette kunne naturligvis ske ved, at de simpelthen solgte gården, før man flygtede. Dette var imidlertid ikke uden besværligheder, da et sådant salg, som ofte skulle foregå hurtigt og pludseligt f. eks. i forbindelse med en orlov, samtidigt måtte ske i yderste stilhed for ikke at vække myndighedernes mistanke. Derfor var det også mere almindeligt, at man fik det ordnet således, at gården (også) kom til at stå i hustruens navn. Så kunne staten ikke lægge beslag på den. Det havde desuden den fordel frem for at sælge, at man havde noget at vende tilbage til, hvis det engang skulle blive muligt. En sådan foreteelse kunne naturligvis også vække mistanke, men man kunne altid forklare det med, at det var praktisk for familien, hvis manden evt. skulle falde ved fronten. Om en landmand fra Korup ved Ravsted berettes således:

*"Soldaten havde for første gang orlov i januar måned i år [1916], og det var da hans tanke og hans hustrus ønske, at han da ville gå over grænsen til Danmark. Med den motivering, at man jo måske kunne falde i krigen, fik han da sine økonomiske forhold ordnede således, at hans ejendom blev tilskødet hans hustru og børnene."*⁴

Ligeledes beretter en landmand fra Hjerting ved Rødding:

*"Heldigvis er både hans og hans hustrus navne "skrevne i grundbogen" for ejendommen, og myndighederne kan ikke fratage hende og børnene den, så længe hun ikke fraskriver sig noget, hvad hun naturligvis aldrig gør, siger han."*⁵

Alt i alt var det altså ikke ret tit, der blev efterladt formue. Der var dog en restgruppe som f. eks. landmanden fra Genner med de 40 ha, som, måske fordi beslutningen om at flygte blev taget i hast og nærmest panikagtigt, har efterladt og dermed mistet en større eller mindre formue, da de flygtede. Det har i hvert fald været en vigtig bestanddel i overvejelserne, om man skulle flygte eller blive.

Et mere kuriøst eksempel på beslaglæggelse af formue findes i Haderslev

landrådsarkiv. Her er et helt lille læg med titlen: "Akten und Sparkassenbuch über der versteigerte Fahrrad des Fahnenflüchtigen Peter Paulsen aus Skovby."⁶ Myndighederne var virkelig grundige!

Det almindelige var altså, at bedriften derhjemme fortsatte ufortrødent, holdt igang af slægtninge, det være sig forældre, søskende, hustru eller børn. Mod disse blev der fra myndighedernes side foretaget restriktioner som følge af en sådan desertering. Den mest kendte restriktion var inddragelse af orlov. En soldat ved fronten, som havde en far, bror eller søn, der var deserteret, kunne risikere ikke at kunne få orlov eller i hvert fald ikke at kunne få rejsepas helt hjem. Man lavede faktisk på et tidspunkt (1915-16) en generel lovgivning om, at nordslesvigere ikke kunne få orlov længere end til Flensborg.⁷ Så måtte venner og slægtninge rejse derned for at mødes med dem. Det blev dog tilsyneladende ikke håndhævet særlig strengt, sikkert fordi det ikke harmonerede med, at en stor del af al orlov efterhånden var arbejdsorlov (høstorlov o.lign.). Der findes da også eksempler på, at man fra højere sted har klaget over, at man har været for large med at give orlov. Således hedder det i et brev fra 17. reservedivision til landråden i Haderslev, som har sendt det videre til amtsforstanderne (17.oktober 1917):

"Indenfor de sidste 3 måneder er der meldt om ikke færre end 13 eksempler på, at mandskab, der var på orlov i det spærrede område i Nordslesvig (nord for linien Flensborg-Dagebøl), ikke er vendt tilbage til deres deling ...

Foranlediget af dette beder jeg påny alle omfattede myndigheder udvise den største omhu ved gennemgangen af orlovsansøgninger til Nordslesvig. Så vidt omstændighederne på nogen måde tillader det, bør de militære delinger ikke stole udelukkende på de hjemlige myndigheders positive udtalelser, men selv undersøge, om orlovsansøgnernes personlighed og øvrige forhold giver anledning til at tro, at de ikke vil forsøge at udnytte orloven til desertering."⁸

Der findes utallige eksempler med beretninger om og især beklagelser fra nordslesvigske soldater om inddragelse af orlov og deslige, men jeg vil kun fremdrage et eksempel "fra den anden side", der viser, at der er noget om snakken. Det er amtsforstanderen i Øsby, der i et brev (8.april 1916) til en kommuneforstander som en slags sidebemærkning til slut siger:

"Fortroligt kan det bemærkes, at Davidsen sandsynligvis ikke vil få orlov, fordi hans søn har unddraget sig værnepligten."⁹

Deserteredes familie og slægtninge kunne også blive udsat for andre repres-

salier, som dog ikke ramte så mange, men kunne være alvorlige for nogle. Det gjaldt f.eks. fratagelse eller "ikke-tildeling" af russiske krigsfanger. Man havde nemlig indført russiske krigsfanger som medhjælp i landbruget for at afhjælpe den katastrofale mangel på arbejdskraft dér og for at holde fødevarereproduktionen oppe. De boede og arbejdede så rundt omkring på de enkelte gårde. Denne ordning fungerede i det store og hele udmærket, også i Nordlesvig, hvor der var en del krigsfanger beskæftiget på denne måde.¹⁰ Denne medhjælp, som ofte kunne være af vital betydning for en hustru, der stod alene med en stor bedrift, skulle fratages familier, hvor der var en desertør, i hvert fald hvis man skal tro et brev fra landråden i Haderslev til amtsforstanderne fra den 14. oktober 1916. Heri hedder det:

"Jeg beder om fornyet fastslåelse af og meddelelse om, hvorvidt der i Deres amtsdistrikt er tildelt russiske krigsfanger til landbeboere, i hvis nærmeste familie der er forekommet tilfælde af desertering. I bekræftende fald bedes De fastslå, hvilke slægtninge (fædre, brødre og sønner), der har unddraget sig militærpligten ved desertering og samtidig meddele, om De finder det tilrådeligt at fratage hine arbejdsgivere deres krigsfanger, idet De naturligvis bør tage hensyn til risikoen for økonomiske tab. Jeg vil henvise til, at der findes mange små ejendomme, hvis ejer har været ved fronten siden krigens begyndelse og hvor mangelen på arbejdskraft er særlig mærkbar. Sådanne arbejdsgivere ville ved en eventuel frigørelse af krigsfanger ved en omgruppering i første række blive begunstiget."¹¹

Der står ganske vist, at det er op til amtsforstanderne selv at vurdere, om en familie skal fratages en krigsfange, idet de naturligvis skal tage højde for de økonomiske konsekvenser af en sådan handling. Den efterfølgende noget følelsesvækkende kommentar om, at en sådan eventuel omfordeling ville komme små bedrifter tilgode, hvor manden har kæmpet (trofast) i hæren siden krigens begyndelse, er dog vel næppe til at tage fejl af!

En anden hjælp, der under ingen omstændigheder måtte tildeles deserterers familie, var "økonomisk understøttelse til familier, hvor forsørgerne var indkaldt" (det gjaldt nok især familier i byerne). I et brev fra "Kreis-ausschuss Hadersleben" til amtsforstanderne (8. september 1915) omhandlende denne understøttelse fra kredsen til "Familienangehörige Wehrpflichtiger" står der bl.a. til slut nærmest som en selvfølge:

"Desertørers familiemedlemmer kan naturligvis ikke opnå understøttelse. Kommuneforstanderne skal derfor, så snart de får kendskab til en deserteret

militærperson, hvis familie bliver støttet af kredsen, straks meddele det til os, sådan at betalingen af understøttelse stoppes."¹²

Selv om man retfærdigvis må sige, at en sådan regel kan forekomme rimelig, er der ingen tvivl om, at den må have ramt vedkommende familier i byerne særdeles hårdt.

Forholdsregler for at undgå flere deserteringer

En anden væsentlig opgave, der optog de prøjsiske myndigheder under krigen var selvsagt at forsøge at forhindre, at der i det hele taget flygtede nogen over grænsen. Det vigtigste i den sammenhæng var naturligvis grænsebevogtningen.

Uden at gå i detaljer kan man konstatere, at den blev skærpet i løbet af

Spærrede Veje og afbrudte Broer langs Grænsen.

Paa den niste Side af Grænsen spærrede man i Gaar Eftermiddags og i Nattes forskjellige Veje og Broer, navnlig for at hindre Passage af Vagter, Viler og Entler. Saaledes meddeler man os, at Landevejen ved Frederikshøj ved Molding er spærret med en Flaagstang tværs over Vejen.

Broerne ved Maa og Mølle lidt øst for Skodborghus og ved Frihed, 2-3 sin vest for Skodborghus, er bleven bundt af og kastet i Vandet.

Broen ved Faldingbro er spærret med dobbelte Jerntænder, og der har ingen Passage fundet Sted i Gaar Eftermiddags.

Ved Skodborghus er Broen

spærret med en Telegrastraad, men her har der dog fundet nogen Passage Sted for Personer.

Vejen over Vedsted var endnu Allokten 12 i Nat ikke spærret af.

Hovedvejene fra Faldingbro og Ljupaa bevogtes af Gendarmer med skarpladte Vaaben.

Allokten 4^{1/2} i Morges afspærredes Vejene ved Malslund (Paangaard) med en dobbelt Kælle Pigtraad. Noget længere tilbage paa Vejen er anbragt Hindringsmidler for yderligere Hindring af Færdselen.

I Løbet af Natten er ogsaa Toldgendarmerne paa Strækningen Faldingbro — Malslund blevene forsynet med Gedæret og hvide Armbind.

Endnu Kl. 7 i Morges var Hovedlandevejen til Tønder hverken afspærret eller bevogtet.

Ved krigsudbruddet blev veje og broer spærret og brudt op. Ribe Stiftstidende bragte i et ekstranummer den 1. august 1914 denne oversigt.

Mange steder nøjedes man ikke med at sætte bomme, pigtråd og andre forhindringer op ved grænseovergangene. Man gravede ligefrem vejen op, så enhver kørsel var umulig som her ved Troldkær.

Foto i Vamdrup lokalhistoriske arkiv.

krigen. Straks ved krigsudbruddet blev alle grænseovergange totalt spærret med alt lige fra bomme til harver med tænderne opad, idet man havde frygtet og ventet, at mange værnepligtige nordslesvigere ville flygte.¹³ Hurtigt fik man dog mere "normaliserede" forhold, hvor de lidt større overgange blev åbnet for færdsel, selvfølgelig stadig bevogtet. Det første halve år af krigen var bevogtningen ikke så streng, da den mest bestod af ældre landstormsmænd fra landsdelen, og vagtkæden var ikke så tæt. Da deserteringerne imidlertid tog til i foråret 1915, kom der nye folk længere syd fra, og vagtkæden blev anderledes tæt. Familien Vind beretter således i et brev fra maj 1915, at der kom ikke færre end 100 soldater til Fjersted og Spandet.¹⁴

Desforuden blev der i løbet af krigen iværksat allehånde andre foranstaltninger for at forhindre flugt over grænsen¹⁵: Man flyttede vagtkæden 200 m tilbage for at have skydefelt til begge sider, man lagde pigtrådspæringer i grøfter, der gik op til grænsen, man forsøgte enkelte steder med politihunde (hvilket vist nok blev en fiasko¹⁶), man affyrede skræmmeskud,

man indførte belønning (penge, orlov m.v.) til vagtposter pr. fanget deser-
tør og meget andet.

Som det ses, udfoldede myndighederne mange bestræbelser for at undgå illegale grænseoverskridelser, men selv om disse selvfølgelig gav deser-
tørerne mange besværligheder, så havde de dog ikke den ønskede effekt. Som jeg nemlig konkluderede på s. 35, så var det stadig forholdsvis nemt at komme over grænsen.

Jeg har tidligere været inde på, at man gennemførte et forbud mod, at værnepligtige nordslesvigere kunne få orlov til det såkaldte "Sperrgebiet", hvilket groft sagt vil sige det nuværende Sønderjyllands amt. Man måtte ikke komme for tæt på grænsen. Der er flere andre eksempler på, at man har indført restriktioner og kontrol med orlov af denne grund. Der eksisterede f.eks. en trykt blanket, som blev sendt fra de militære myndigheder ned gennem systemet til amts- og kommuneforstander, når en soldat søgte om orlov. Den fremsendes

"med anmodning om meddelelse om omstående personers politiske tilhørsforhold til brug ved evt. orlovstildeling. Er der nogen grund til at frygte spionage eller desertering?"¹⁷

*Barrikade ved Foldingsbro. Lige før krigsafslutningen i 1918 nåede grænse-
spærringen under indtryk af den ulmende revolution en kulmination.
Foto i Vamdrup lokalhistoriske arkiv.*

Der Königliche Landrat.

H a p e n r ø d e, den

191__.

U. R.
an den Herrn Amtsversteher
in

mit dem Ersuchen um Bericht über das politische
Verhalten der untesahnd angeführten Personen zwecks evtl.
Bearbeitung.

Liegt ein Grund zur Befürchtung der Spionage oder
Fähnentrucht vor ?

J. V.

*Denne trykte blanket findes der flere af i arkiverne. De viser, at det politiske tilhørsforhold har spillet en rolle ved tildeling af orlov.
Fra Haderslev landrådsarkiv.*

Der findes en del af disse blanketter og svarene på dem rundt omkring i arkivmaterialet, og de har ligget til grund for, om en soldat har fået orlov. Hvis han f.eks. var erklæret dansksindet (politisk tilhørsforhold), kunne risikoen for desertering være for stor, og han kunne blive nægtet orlov.

Også når man havde fået orlov, kunne der blive holdt øje med én. Det viser et måske nok enestående tilfælde fra Skærbæk-egnen. Her hedder det advarende i et brev fra militæret til amtsforstanderen den 10. september 1915:

"Landstormmand Peter Aaskov fra Frifelt har fået orlov til sit hjem i perioden 11. til 15/9 1915.

Da P. Aaskov er tysk fjendtlig indstillet og da han før sin indkaldelse skal have hjulpet en russisk fange til flugt, beder delingen om, at der holdes øje

med ham, mens han er på orlov. Det skal dog bemærkes, at P. Aaskov på enhver måde har opført sig upåklageligt her."¹⁸

Selv om dette måske er et enestående tilfælde (jeg har i hvert fald ikke fundet flere), hvor der er særlige omstændigheder (hjulpet en russer til flugt), så viser det dog, at man har holdt øje med dansksindede indkaldte, når de havde orlov.

Til sidst i dette underafsnit vil jeg komme med et par mere specielle eksempler på myndighedernes bestræbelser på at undgå deserteringer. Fælles overskrift for disse kunne være noget i retning af: "Oplysning om falske forudsætninger for flugt."

Det første og mest kendte er overpræsident Moltkes dementi fra 1915 af rygter om, at det var aftalt, at Nordslesvig skulle tilbage til Danmark efter krigen.¹⁹ Om dette dementi siger han i en samtale med den danske gesandt i Berlin (som har refereret det til det danske udenrigsministerium), at

*"denne Bekendtgørelse havde været nødvendig som Følge af de mange Henvendelser, han fik, og ogsaa for at dæmme op for Desertationerne, som efter hans Mening foregik tildels under den Antagelse, at en Grænseregulering i ovennævnte Retning ville finde sted efter Krigen. "Det er jo synd for de Folk", sagde Herr von Moltke, "som under denne Illusion lade sig forlede til at løbe over Grænsen."*²⁰

Det andet eksempel ses i Tønder landrådsarkiv, hvor der i et brev fra Landsturminspektion I den 24. april 1917 også tales om illusioner hos deserterere, denne gang blot med hensyn til straffen for desertering. Der opfordres til en "oplysningskampagne":

"Som det er blevet meddelt inspektionen, har en myndighed erfaret følgende fra en sikker, tysksindet person:

"I dansksindede kredse hersker den almindelige opfattelse, at deserterere, som er flygtet til Danmark, efter fredsslutningen ved tilbagekomsten vil blive straffet med 10 måneders fængsel og efter udståelse af denne straf igen vil kunne indtræde med fulde borgerrettigheder."

*Da denne urigtige opfattelse er egnet til at fremme desertering skal delingerne endnu engang belære underofficerer og menige om, at her i grænseområdet vil alle tilfælde af desertering og ulovlig bortgang som i felten blive straffet strengt, og det i henhold til § 71 M.STR.G.B. (militærstraffeloven) med 5 til 10 års fængsel; i gentagne tilfælde med dødsstraf."*²¹

Her var virkelig tale om en skræmmekampagne!

Amnestiloven

Udover at straffe dem, der var flygtet og undgå, at der var flere, der flygtede, var der også bestræbelser på at få dem, der var flygtet, til at vende tilbage. Det drejer sig primært om den kejserlige befaling fra 29. maj 1917 "angående desertørers tilbagevenden". Jeg har tidligere været inde på denne i forbindelse med Ausbürgerungslisterne. Den går i store træk ud på, at der blev givet de under krigen deserterede soldater mulighed for at vende tilbage og gøre bod. Undtaget var dog de, der direkte var gået over til fjenden. De, der vendte tilbage, blev lovet udsættelse af strafafsoningen, efter at retssagen var gennemført med udsigt til benådning, såfremt de ved deres senere forhold under krigen viste sig værdig til en sådan. Forudsætningen var, at de ufortøvent senest 15. juli 1917 endnu under krigen vendte tilbage og meldte sig til tjeneste.²² Der var altså tale om en slags betinget amnesti. Vender man tilbage, bliver man ganske vist dømt, men hvis man kæmper tappert for fædrelandet resten af krigen (og ellers overlever!), kan man forvente at blive benådet.

Det interessante er nu at se på denne lovs virkninger; efterkom desertererne opfordringen eller hvad? Det har ikke været muligt at finde ret meget til belysning af dette i arkiverne. Gennem en enkelt sag er der dog mulighed for at se lovens virkninger i praksis.²³ Den 8. juni 1917 sendte landråden i Haderslev nemlig et brev til politimyndighederne i Rødding, hvori han bad dem gøre faderen til en deserteret søn opmærksom på amnestiloven, sådan at han kunne bevæge sønnen til at vende tilbage med det samme og dermed "undgå en lang og hård straf". Hertil svarede der fra Rødding den 11. juni:

"Det drejer sig sandsynligvis om forordningen vedr. desertørers [mulighed for] tilbagevenden indtil 15/7 1917 med betinget benådning. Denne forordning er ikke tjenstlig tilgået embedet. Jeg har kun læst den i den daglige rundskue og i uddrag i "Modersmålet". ... omtalte forordning har vakt stor forbitrelse her."

Som det ses, er det ikke ligefrem blide og føjelige ord, der kommer fra den underordnede instans. Ikke nok med, at forespørgslen fra landråden tilsyneladende ikke har givet respons, man er også utilfreds med, at man kun har fået oplysninger om loven gennem dagspressen og ikke "amtlich". Tager man dette og sammenholder med "tavsheden" i det øvrige gennemgæede arkivmateriale, må man sige, at "den kejserlige forordning" ikke var nogen ubetinget succes. Da jeg heller ikke hverken i litteraturen eller i

kilderne iøvrigt har fundet et eneste eksempel på, at en desertør er vendt tilbage, kan man vel nærmest tale om en total fiasko.

Som supplement til dette statslige initiativ vil jeg komme med et pudsigt, men sikkert velment forsøg af mere privat karakter på at få desertører til at vende tilbage. Det er i brevene til Eskild, hvor der i et brev fra 9. juli 1918 bl. a. står:

”Jeg skulle fortælle dig, at Kirkeby og eders præst i Spandet har lovet at rejse over til Danmark og prædike for alle desertører, at de skal rejse til Tyskland igjen. Han havde lovet tyskerne, at han let kunne finde dem herovre. Nu ved du jo besked, hvis de kommer.”²⁴

Dette forehavendes succes har sikkert været på linie med det statslige initiativ!

”Højskole-sagen”

Jeg vil til slut referere en interessant sag, som jeg er stødt på flere gange i arkiverne, og som jeg har kaldt ”Højskolesagen”. Den handler ikke direkte om de tyske repressalier og forholdsregler og kan derfor ikke gå ind under en af de tre grupper, jeg nævnte tidligere, men den viser alligevel noget om de lokale myndigheders interesse for og overvejelser over problemet.

Det er landråden i Tønder, der har fået den ide, at det kunne være meget interessant at se, om der skulle være sammenfald mellem desertører og folk, der har gået på en dansk højskole eller efterskole. Han undersøger sagen og når frem til, at der i visse dele af kredsen er et markant sammenfald. Han indberetter dette til overpræsidenten i Slesvig, som sender det videre ud til de andre landråder med forespørgsel, om det samme gør sig gældende i deres kreds. Det er et sådant brev til landråden i Sønderborg, jeg har fundet. (Det er ikke lykkedes mig at finde noget i Tønder landrådsarkiv!). Brevet, som er dateret 14. november 1917, har følgende ordlyd:

”Landråden i Tønder beretter:

”Eftersom antallet af desertører i denne kreds er forøget, syntes jeg, det kunne være interessant at se, hvilken virkning besøg på danske højskoler og efterskoler kunne have på deserteringen. Den af mig foranledigede undersøgelse gav følgende resultat: Der er indtil nu alt i alt deserteret henved 120 personer født i denne kreds ... Af tidligere højskole-elever er der her observeret 157 mand. Af disse har indtil nu 32 unddraget sig militærpligten ved desertering. I enkelte dele af kredsen, specielt amtsdistrikterne Ballum, Em-

merlev og Visby når antallet af desertører 30% af tidligere højskoleelever.”
Jeg beder høfligt om rapport, om der hos Dem er gjort lignende erfaringer.
Overpræsidenten.”²⁵

Sagen har øjensynlig interesseret overpræsidenten. Den 6. december kan det imidlertid efter en forespørgsel til amtsforstanderne beroligende meddeles fra Sønderborg, at

”der er ikke her gjort de samme erfaringer med desertering af tidligere højskoleelever, som i Tønder kreds.”

Fra de fleste amtsforstanderdistrikter meldes om slet ingen, mens det fra et af de større fra Sundeved siges, at ”af de 28 faneflygtige fra dette distrikt, har kun 4 tidligere besøgt en dansk højskole”. Der er altså stort set ikke noget sammenfald i Sønderborg kreds.

Anderledes forholder det sig, hvis man går til det andet sted, jeg har fundet materiale om sagen, i Skærbæk amtsforstanderarkiv i den modsatte ende af Nordslesvig. Her har jeg kun fundet svarene fra kommuneforstanderne til amtsforstanderen, men hvis man lægger tallene sammen, får man følgende resultat²⁶: Der er på dette tidspunkt (december 1917) 127 desertører fra distriktet. Af disse har 46 gået på dansk højskole eller efterskole, hvilket jo er en langt større del end i Sønderborg kreds, mens det passer meget godt med tallene fra de ”værste” dele af Tønder kreds (Enklaverne).

At disse forskelle i antallet af personer, der har gået på dansk høj- eller efterskole stemmer overens med virkeligheden, ses af Anders Lebecks undersøgelse af Skoleforeningens virksomhed 1894-1913. Den viser klart, at der fra Skærbækegnen og området nord for Tønder sendtes betydeligt flere elever på skoler i Danmark end fra Sønderborg kreds.²⁷

Hvor vidt man kan bruge disse tal og denne sag til beskrivelse af desertering er tvivlsomt, men man kan dog sige, at det ganske vist spinkle talmateriale underbygger H.V.Clausens og andres beskrivelse af, at der på Vesteregnet og i Enklaverne var en langt større tradition for grundtvigianisme og for at tage på danske højskoler, end der var i det øvrige Nordslesvig.²⁸ Endvidere kan man vel også sige, at det passer godt ind i det geografiske mønster for nationalitetkamps-holdning, jeg anførte s. 53ff. Hvorvidt man derudaf kan lede, at den store interesse for højskoler og grundtvigianisme i disse nordvestligste egne af Nordslesvig har gjort befolkningen dér mere oprørske og respektløse overfor autoriteterne, sådan som landråden i Tønder implicit antyder, vil jeg lade stå som et åbent spørgsmål, men det er tankevækkende.

Desertørerne i Danmark

Den officielle danske holdning

Jeg vil nu prøve at se på, hvad der skete med desertørerne efter, at de var kommet over grænsen. Hvordan blev de modtaget? Hvad lavede de? Afsnittet falder i to hoveddele, hvor første del bliver et forsøg på beskrivelse af, hvordan forskellige grupper i Danmark forholdt sig til fænomenet, mens jeg i anden del vil prøve at undersøge, hvordan desertørerne rent praktisk opholdt sig i Danmark og hvilke problemer, der eventuelt måtte være forbundet med, at de var der. Fælles for hele kapitlet er, at det bygger på et noget tyndere materiale end de øvrige kapitler.

Det første, jeg vil undersøge, er den officielle danske holdning til fænomenet, hvormed naturligvis først og fremmest menes den danske regerings og rigsdags. Det er imidlertid et meget besværligt forehavende, da der findes utroligt lidt stof. Når Sønderjylland nævnes i de danmarkshistoriske fremstillinger, er det som regel altid med et eller andet, der fører hen til Genforeningen efter krigen, men intet eller meget lidt om deserteringer. Det samme gør sig gældende, hvis man ser på de forskellige memoirer og biografier, der er udgivet af og om de danske toppolitikere i den radikale regering.¹ I disse er der udover et par perifere oplysninger i P.Munchs erindringer så godt som intet, der kan sige noget om regeringens holdning til og reaktion på deserteringerne. Der står faktisk stort set ikke noget om fænomenet! Et forsøg på supplement med et par bøger om Det radikale Venstres historie giver et lige så pauvert resultat.² Selv ministermødeprotokollerne fra perioden oktober 1916-januar 1918 (det eneste tidsrum under krigen, man førte en sådan), som er referater af ministermøderne, hvor man *må* have diskuteret de ”tyske” desertører i landet, er totalt tavse om emnet.³

Det er ikke nemt at vide, hvad den næsten totale og højst forbløffende tavshed i denne del af litteraturen om nordslesvigske anliggender under krigen kan skyldes. Man må dog ind i mellem have beskæftiget sig med problemet, f.eks. da deserteringerne begyndte ved årsskiftet 1914-15, og spørgsmålet om eventuel udlevering blev aktuelt. Det skal måske ses som en naturlig forlængelse og konsekvens af det ”forbud”, man gav pressen

mod at beskæftige sig med nordslesvigske anliggender overhovedet under krigen!⁴

Heller ikke i arkiverne har jeg fundet noget materiale. Udenrigsministeriets arkiv giver således intet nævneværdigt.⁵

Det er således, som om den tavshed, det officielle Danmark anlagde overfor problemer vedrørende Nordslesvig også har afspejlet sig i kildematerialet og litteraturen.

Udgangspunktet for den officielle danske holdning var den totale neutralitet, som regering og rigsdag, straks da den politiske situation tilspidsedes i Europa i slutningen af juli 1914, var enige om, var den eneste rigtige politik for Danmark at føre. Den 2. august blev denne neutralitetspolitik offentliggjort og stadfæstet ved et communiqué udsendt af kongen og regeringen i fællesskab (forfattet af E.Brandes), hvori det bl.a. hedder:

*”Vort Land staar i venligt Forhold til alle Nationer. Vi tør nære tryk Forventning om, at den strenge og til alle Sider ensartede Neutralitet, som altid har været hævdet som vort Lands Udenrigspolitik, og som ogsaa nu uvægerligt vil blive fulgt, vil blive agtet af alle.”*⁶

Garant og håndhæver af denne neutralitet var frem for alle udenrigsminister E.Scavenius, og det lykkedes ham jo at holde Danmark neutralt hele krigen igennem.⁷ Han havde et meget nøgternt og realistisk syn på, hvordan Danmark skulle forholde sig til de europæiske stormagter. Da Danmark var en del af Mellemeuropa og landfast og nabo med dette områdes absolut største militærmagt, Tyskland og derfor lå indenfor dennes ”indflydelsesfære”, så skulle neutralitetspolitikens hovedmål være i hvert fald ikke at rage uklar med denne magt. Denne om end ikke direkte tyskvenlige, så i det mindste tyskorienterede politik bragte ham iøvrigt flere gange under krigen i modsætningsforhold til dele af højrepressen og også til den folkelige opinion, som af mere følelsesmæssige årsager for størsteparten var principielt entente-venlig. Regeringen støttet af rigsdag valgte dog at se bort fra dette og føre en streng og realistisk neutralitetspolitik.

Første gang, det officielle Danmarks holdning til deserteringerne kom på prøve, var naturligvis, da de første desertører kom over grænsen i januar 1915, og spørgsmålet om udlevering blev aktuelt. Det må have været en prekær situation for den danske regering, da der pludselig myldrede talrige personer over grænsen; personer som på den ene side af sind var danske, men på den anden side var tyske statsborgere, der ulovlig var kommet over grænsen, og som derfor burde udleveres.

Det interessante spørgsmål i den forbindelse er det enkle ”hvorfor

ikke?”, idet man med det samme må konstatere, *at der ikke blev udleveret en eneste desertør til Tyskland*. Formelt set burde desertørerne udleveres. Der eksisterede nemlig en såkaldt desertørkonvention mellem Danmark og Preussen fra 1821, ifølge hvilken man fra begge sider var forpligtet til ”frivilligt og uden først at oppebie en Rekvisition” at udlevere desertører og andre undvegne værnepligtige.⁸ Denne konvention var mærkværdigvis stadig i kraft under 1. verdenskrig, selv om den slags konventioner ellers på dette tidspunkt ikke længere var anvendte, og derfor burde man faktisk juridisk set udlevere dem.

Dette skete som nævnt ikke, omend der var nogen frygt blandt de første, der flygtede, for at dette skulle ske.⁹ Det er meget svært at give nogen grund til dette, idet litteraturen og kilderne her er tavse. Det eneste, jeg har fundet, er en lidt kryptisk oplysning om, at udleveringerne ”blev afværget ved en behjertet folketingsmands henvendelse i ministeriet” (udenrigsministeriet), hvor den tyske gesandt ellers havde gjort forestillinger for at få desertørerne udleveret.¹⁰ Udover dette nævner forfatteren til artiklen om desertørkonventionen, at det ”vistnok” lykkedes for det danske udenrigsministerium at overbevise tyskerne om, at det ville støde mod den strenge neutralitetspolitik, hvis man udleverede desertører til den ene part og ikke til den anden, blot fordi man havde en traktat med den ene.¹¹ Disse to oplysninger giver ikke noget klart billede af, hvordan det lykkedes den danske regering at undgå at udlevere desertører, og man kan derfor ikke sige noget sikkert derom. Essensen i oplysningerne er dog for mig at se, at skønt tyskerne protesterede overfor det danske udenrigsministerium, da de første deserteringer kom, hvad de naturligvis skulle, så virkede det dog lidt halvhjertet, i hvert fald hvis de har købt det argument, danskerne kom med, at det ville stride mod neutralitetspolitikken. Ud fra dette vil jeg vove den teori, at hele spørgsmålet omkring udlevering gik så gnidningsløst og til desertørernes fordel, fordi deserteringerne trods alt ikke var et større problem for tyskerne, og at det var vigtigere at opretholde det gode forhold til det neutrale Danmark. De ville derfor ikke gøre et større nummer ud af det udover de formelle protester til udenrigsministeriet, så længe problemet ikke eskalerede.

Den officielle danske holdning var altså præget af den neutralitetspolitik, man havde valgt at følge, hvis hovedformål var i hvert fald ikke at rage uklar med Tyskland. Dette bevirkede, at nordslesvigske forhold mere eller mindre var tabu-belagt, og enhver offentlig omtale af disse forhold var således bandlyst. Denne totale tavshed omfattede naturligvis også deserteringerne, hvilket har fået mange desertører til at føle sig svigtet og ladt i stikken, da de kom til Danmark. Dette kunne føre til bitterhed, som især blev rettet mod

den radikale regering.¹² Til dette må man retfærdigvis sige, at det lykkedes for selvsamme regering at undgå at udlevere desertørerne igen, selv om man rent juridisk var forpligtet til det.

Det ”uofficielle” Danmark

Generelt betragtet kan man sige, at den danske befolkning helt overvejende havde deres sympati hos ententen, hvilket primært kan forklares ved, at man ikke havde glemt begivenhederne i 1864. Dette har naturligvis betydning, når man skal se på, hvordan man reagerede, da der pludselig kom en mængde ”tyske” desertører over grænsen.

Det mest spændende spørgsmål, man kan stille, når man konfronterer desertørerne med det uofficielle Danmark, er hvorvidt og hvordan, de blev hjulpet, når de kom over grænsen, og i forlængelse deraf naturligvis om der fandtes organiseret hjælp?

Man må nok starte med at konstatere, at mange havde familie og venner på dansk side. Det var trods alt kun godt 50 år siden, man havde draget en grænse gennem en folkelig enhed, og de omfattende udvandring i årtierne derefter gjorde ligeledes sit til, at langt de fleste havde familie eller bekendte i Danmark. Dette blev naturligvis udnyttet, idet desertørerne som oftest, når de var kommen velbeholdne over grænsen, søgte mod steder, hvor de havde familie eller bekendte. Der kunne de så blive boende og arbejde, indtil krigen var forbi - eller blot bruge den som gennemgangsstation, indtil de kunne komme på højskole eller lignende (jeg skal senere komme ind på, hvad desertørerne beskæftigede sig med under ”opholdet” i Danmark). Forhold som dette bevirker iøvrigt, at det bliver lidt u håndterligt at beskæftige sig med ”desertørerne i Danmark”, eftersom de jo på denne måde hurtigt assimileredes i den stedlige befolkning og således levede i ubemærkedeh dér, indtil krigen var forbi.

Organiseret hjælp

Fandtes der nu uagtet dette forhold nogen form for organiseret hjælp? Eksisterede der grupper eller organisationer i Danmark, der havde sat hjælp til overløbne desertører i system og i givet fald, hvem var det, og hvad bestod den i?

Lad mig med det samme slå fast, at der findes et ret så entydigt bevis på, at der *har* eksisteret en sådan organiseret hjælp. Dette eksempel og denne ”hjælpeorganisation” har sit udspring og kerne i foreningen ”To Løver”, som var den konservative studenterorganisations sønderjyske forening.

To løvers symbol. Foreningen havde navn efter de to løver i det slesvigske våbenskjold, og var blevet stiftet i 1888 af en kreds af konservative akademikere, som ønskede på enhver måde at styrke og gavne danskheden i grænselandet, som den bredt formulerede formålsparagraf lød.

Kilde: H. Jørgensen: To løver.

Den havde således sit udspring i højreorienterede og nationale kredse, som virkelig var i opposition til den siddende regering. De centrale skikkelser i "To Løver" var rektor H.P.Hansen, overkirurg Ionas Collin, Aage Kidde (som dog døde i slutningen af 1918 af den spanske syge) og John Christmas-Møller.¹³

Jeg kom på sporet af denne forenings organiserede hjælp gennem læsning af en bog om "Christmas-Møllers politiske læreår". Heri står der i et kapitel med overskriften "Borgerskabet går i krig" bl.a. at:

*"Indsatsen for de unge sønderjyder, hvad enten de var endt som krigsfanger i Ententens lejre, eller de som desertører illegalt var rejst til Danmark blev i de følgende år grundpillen i To Løvers arbejde. Desertørerne blev registreret, afhørt og skaffet beskæftigelse i Danmark."*¹⁴

Samme sted står der dog også den fejlagtige oplysning, at antallet af disse desertører var ca. 500. Der er endvidere en henvisning til To Løver's arkiv, og hvis man finder den relevante arkivpakke frem, så får man virkelig syn for sagen.¹⁵ Den indeholder nemlig først en liste over 49 personer fra Nordslesvig med forskellige oplysninger om disse, f.eks. påtaget navn og det bidrag, de eventuelt har modtaget af foreningen. Endvidere er der en kuvert med navnet "Herr rektor H.P.Hansen" udenpå. Den indeholder en mængde papirlapper indeholdende oplysninger om adresseændringer o.lign. på desertører. Der er også et mindre brev, hvor der under et navn og adresse står følgende notits:

*"Det er en Sønderjyde, som er kommen over for en Maanedstid siden, han tjener her ligeved, og jeg lovede at melde ham ind hos Dokt. Svith; vil du ikke nok besørge det."*¹⁶

Endelig, og det udgør både den største og i denne sammenhæng vigtigste del indeholder pakken 375 blanketter, en slags spørgeskemaer, der har en identisk fortrykt maskinskrevet tekst, som er gengivet i sin helhed herunder, da den er meget illustrativ:

"For at kunne yde Dem og ligestillede en nødvendig Haandsrækning til i muligt paakommende Tilfælde at opnaa et sikkert Tilflugtssted, er et par formaaende Mænd (gode Venner) traadt sammen i Stilhed. For til sin Tid at kunne handle hurtigt og sikkert er dog lidt nøjere Besked nødvendig allerede nu.

De bedes derfor give følgende Oplysninger:

- 1) Deres virkelige Navn.....*
- 2) Deres egentlige Livsstilling.....*
- 3) Deres her antagne Navn.....*
- 4) Deres Livsstilling her.....*
- 5) Deres Fødested, Fødselsaar og Dato.....*
- 6) Deres Adresse her i Landet i Øjeblikket.....*

Skifter De Adresse, bedes De straks meddele den ny Adresse. Trænger de til, eller kommer de til at trænge til Arbejde, da bedes De ligeledes straks sende Meddelelse derom.

Endelig bedes De give Oplysning om alle saadanne Ligestillede, som de ved af at sige.

Hvis denne Blanket ikke bruges ønskes den straks tilbagesendt."¹⁷

Blanketterne er alle udfyldt på de stiplede linier med de ønskede oplysninger. Dog er den lidt fantasifulde ide om at leve under andet navn tilsyneladende ikke rigtig slået an hos de nøgterne nordslesvigere. I hvert fald er linien med "Deres her antagne Navn" kun udfyldt i meget få tilfælde.

Denne arkivpakke og især blanketterne vidner ganske tydeligt om, at man har forsøgt at nå ud til så mange desertører som muligt og at få overblik over dem (jeg vil senere i forbindelse med desertørernes ophold anvende de oplysninger, blanketterne kan give). Omfanget af materialet viser også, at det er lykkedes ganske godt, idet man jo må huske på, at det kun er en del af det, der er bevaret. F.eks. er de 375 blanketter nummererede, og der er numre over 400!

Det er altså med dette påvist, at der i Danmark var grupper, der i dybeste hemmelighed¹⁸ og ret så systematisk arbejdede på at hjælpe desertører, der var kommet over grænsen, både økonomisk og med at finde et opholdssted.

Meget tyder dog på, at der ikke kun har ligget humanitære motiver bag dette hjælpearbejde. Som tidligere nævnt var folkene bag i høj grad oppositionelle til den radikale regering, og hvis man dertil ligger navne som Jens Vanggård¹⁹, Erik With²⁰ og N.H.Rasmussen²¹, som alle i en eller anden forstand var tilknyttet denne kreds, så begynder der at tegne sig et billede af, at der også lå større både indenrigs- og nationalpolitiske motiver bag. Denne personkreds udgjorde nemlig grundstammen i det, der senere under grænsestriden gik under navnet "Dannevirke-bevægelsen", og som senere igen var blandt hovedmændene bag udbruddet af den såkaldte "Påskekrise" i 1920.²² Det startede med fortrolige og dybt hemmelige møder allerede i 1915 med Kidde som initiativtager. Det umiddelbare formål med disse møder var, udfra det håb, at krigen ville give mulighed for en grænseændring, at diskutere en eventuel genforening. F.eks. at diskutere, hvor langt mod syd grænsen skulle gå og så være forberedt, hvis situationen skulle opstå. Formålet var dog andet og mere end det, nemlig "systematisk at undergrave landets officielle neutralitetspolitik". Der skulle gøres op med den "tyskerkurs", som kredsen mente, regeringen førte; man skulle faktisk helst helt af med denne regering. Det var således et spørgsmål om for disse højreorienterede og nationalistiske grupper at kombinere ønsket om i givet fald at få (hele) det tabte land tilbage og i samme åndedrag gøre op med den officielle udenrigspolitik og vælte regeringen. Dette foregik under krigen ved i hemmelighed og med mere eller mindre illegale midler ved en hver given lejlighed at lægge regeringen politiske hindringer i vejen og påvirke og "irritere" den. Dette kunne f.eks. ske ved systematisk at hjælpe og støtte desertørerne! Efter krigen, da genforeningen blev aktuel, trådte kredsen frem i offentligheden under navnet "Sønderjysk Kreds af 1918".

Der var altså tale om aktive politiske kredse og ret centrale skikkelser i Danmarks indenrigspolitiske historie i perioden, der stod bag den forening, der ydede organiseret hjælp til flygtede desertører under krigen, og det havde et større perspektiv end blot det at hjælpe.

En ikke uvæsentlig del af dette var, at man udspurgte desertørerne, når de kom til Danmark, om forhold i Tyskland og gav oplysningerne videre til ententens efterretningstjenester (især den franske), for der igennem at vise, hvor sympatien lå. Man brugte dem med andre ord som en slags spioner. Det var værdifulde ting, de kunne fortælle fra fronten og fra Nordslesvig, ikke blot af militærteknisk karakter, så som troppeskydninger, men også om moralen, ernærings- og forsyningssituationen og meget andet. Der var derfor stor interesse for en sådan udspørgen. Det er ikke muligt at sige noget om, hvor omfattende en sådan spionagevirksomhed har været eller

hvordan, den har fungeret, da der af gode grunde ikke er overleveret eller skrevet ret meget om dette. Jeg vil derfor nøjes med et par eksempler, der viser, at den har eksisteret.

Den i litteraturen mest "kendte" hændelse er fra forsommeren 1918, hvor den tyske gesandt i København beklagede sig over, at kredse i Danmark bragte flygtede desertører i forbindelse med ententens efterretningsvæsen, sådan at de kunne bruge dem som spioner.²³ Dette affødte, at der blev rejst spionagesigtelse mod en række personer, deriblandt H.P.Hansen, Ionas Collin og N.H.Rasmussen. De blev dog ikke dømt! Man havde ikke kunnet bevise, at det egentlig var efterretningschef E.With, der stod bag. Alligevel fik regeringen ham ganske vist i karakter af en forfremmelse forflyttet til Holbæk og fik ham derved lidt væk fra begivenhedernes centrum.

Jeg nævnte ovenfor, at man især arbejdede sammen med den franske efterretningstjeneste. At den engelske imidlertid heller ikke holdt sig tilbage, viser et interessant kildested i Willemoës' dagbøger. Den 6.august 1917 kom der en nordslesvigsk marinesoldat, der var deserteret, ind til Willemoës, hvor han bl.a. fortalte følgende:

*"... hvorefter han paa en Petersen-Paulis Raad tog Toget til Kbh. Der havde han været i den engelske Legation, hvor man have udspurgt ham om en hel Del i et Par Dage. Saa havde han - saaledes fortæller han - af den engelske Konsul faaet udbetalt et Beløb af 1000 kr. og desuden lovet ham 200 kr. maanedlig, dersom han vilde sørge for at sende Desertører til Sjælland, vanlig Marinere, til en bestemt Adresse, som han dog ikke opgav."*²⁴

Dette må siges at være et ganske klart bevis på, at man fra ententens side forsøgte at udnytte de flygtede desertørers oplysninger.²⁵

Som en afslutning på afsnittet om To Løvers virke under krigen vil jeg kort vende tilbage til blanketterne i arkivpakken. Hvis man nemlig nærlæser de første par sætninger, får man et indtryk af, hvad den egentlige årsag er til, at man ønskede så forholdsvis grundig registrering af desertørerne. Vendinger som "en nødvendig Haandsrækning til i muligt paakommende Tilfælde at opnaa et sikkert Tilflugssted" og "til sin Tid at kunne handle hurtigt og sikkert"²⁶ viser efter min mening, at de var et led i en art hemmelig evakueringsplan, der skulle få desertørerne i sikkerhed i tilfælde af en tysk invasion op i Jylland. At denne påstand ikke var uden hold i virkeligheden, viser et brev fra landråden i Haderlev til overpræsidenten fra 5.marts. Her er rygtet om en sådan plan nået frem til de tyske myndigheder. Der står bl.a.:

”Hemmeligt!

Fra pålidelig kilde meddeles det, at en vis Dr. Weiss i Ribe skulle være i besiddelse af en hemmelig ordre fra den danske regering gående ud på, at de tyske desertører, der for tiden opholder sig i Jylland, den 1. april dette år skal flyttes til landsdelen nord for Limfjorden. Underrettelse af desertørerne skal være betroet dr. Weiss.

Ligeledes meddeles det, at de egnede overgangssteder over Limfjorden gennem anlæg af skyttegrave skal være sat i forsvarsstand.

Denne anden meddelelse er mere usikker end den første ...”²⁷

Selv om der er flere fejl og unøjagtigheder i beretningen (f.eks. har den danske regering næppe stået bag, ligesom ”Dr. Weiss” højst sandsynlig er fejlinformation for dr. Svith, der, som vi har set tidligere, også er kendt fra To Løvers arkiv), så viser den dog, at der har floreret sådanne rygter.

Dette gælder især, hvis man sammenholder med, at der i foråret 1917, hvor dette som nævnt er skrevet, verserede flere af den slags rygter. F.eks. omtales i et af brevene til Eskild (1. februar 1917), at man havde hørt, at der lå skibe parat til at sejle desertørerne til Amerika i tilfælde af, at Danmark skulle komme i krig med Tyskland.²⁸ Han opfordres også i flere breve til at søge længere væk, evt. til Sjælland.²⁹

Når der svirrede sådanne rygter netop på den tid, så hænger det sammen med, at tyskerne på det tidspunkt var igang med at bygge en befæstningslinie tværs over Nordslesvig og havde forholdsvis store troppekonzentrationer i det område, hvilket fik mange til at frygte, at man planlagde at invadere Danmark.³⁰

Udover dette eksempel på et virkeligt organiseret (omend uofficielt og delvis illegalt) hjælpearbejde var der naturligvis mange ”private” og mere eller mindre uorganiserede hjælpebestræbelser.

Jeg har allerede flere gange omtalt redaktør Willemoës og Ribe Stiftstidendes redaktion som et sted, hvor mange desertører søgte hen, når de var kommet til Danmark. De mange samtalereferater i ”dagbøgerne” i hans privatarkiv viser da også, at han har haft forbindelse med og hjulpet virkelig mange. Dette hjælpearbejde skulle naturligvis foregå i dybeste hemmelighed og helst uden om det officielle Ribe Stiftstidende. Alligevel skinner kontakten igennem ikke blot i avisens nyhedsstof, hvor den var ualmindelig godt underrettet om forholdene i Nordslesvig, men også i dens regnskab, kassebogen. Her figurerer der ind imellem udgiftsposter som f.eks. ”Udgifter ved Sønderjyders Besøg”, ”Sønderjyder, udgifter dertil” og ”Til sønderjyske meddelere”.³¹ I forbindelse med Willemoës’ indsats bør det tilføjes, at det nok ikke er muligt helt at adskille den fra ovennævnte

Redaktør C. G. d'Obry Willemoës (1867-1954), Ribe Stiftstidende. Willemoës havde ikke sin store interesse for sønderjyske anliggender fra fremmede. Han var søn af medstifter og redaktør af Flensborg Avis C. A. Willemoës.

Foto fra »Redaktør Willemoës« udgivet af Sparekassen Sydjylland 1987.

Til højre et uddrag af hans dagbog. Den sidste sætning fortsætter således: »men Manden anede Uraad og gik ikke i Tøjet, og det viste sig da ogsaa bagefter, at »Desertøren« var en hemmelig Politimand«.

forening To Løver og dennes virksomhed. Som konservativ med stort K og Dannevirke/Flensborgmand under ”grænsestriden” efter krigen havde han nære kontakter til netop disse højreorienterede og nationalistiske kredse, og det kan på ingen måde udelukkes, at mange af desertørerne i To Løvers ”blanket-register” kommer fra ham, ligesom mange af de værdifulde oplysninger og efterretninger, han ved samtaler fik ud af dem, meget vel kan være havnet i de allieredes efterretningstjenester.

Som et sidste eksempel vil jeg nævne de sønderjyske foreninger i Danmark. Disse foreninger, der blev oprettet rundt omkring i løbet af 1880’erne af nordslesvigere, der var udvandret, og som formålsparagraf havde at sørge for ”Gensidig Støtte og Bistand, Fremme af alle vore Interesser, Udbredelse af Oplysning om Sønderjyske Forhold...”³², måtte virkelig

Fra Grousen Syd og Vest for Piles,
fortsat fra 1° August.

31/10 17

Der kommer endnu jævnlig
Desertører over Grousen til Denmark
skint Tyskerne er meget pressede
for at hindre Desertation.

Der er streng Straffe for enhver,
som er Desertører behjælpelige med
af komme over.

For at opdage Overtrædelser af den
Slags kommer der undertiden hem-
meligt Politi ind til Folk i Grouseeg-
nen og foreslår at være desertører
og bider om Hjælp, for tilbyder Peng
for at blive behjælpelige over, men
ne den, der således bider sig nar-
re; nedkommende er sikker på en
hård Straf.

Man fortæller flere Tilfælde her-
over fra om dette Forhold.

En Mand fra Hviddingen blev
således tilbuddet 1000 Rdl. af en for-
given Desertør for at yde denne
Hjælp til at komme over Grousen,

kunne identificere sig med og yde hjælp til desertørerne. Disse var jo ligesom de selv blevet kastet ud i en situation, hvor de mere eller mindre var tvunget til at forlade hjemlandet. Foreningerne, som iøvrigt i 1889 var blevet samlet i sammenslutningen ”De samvirkende sønderjyske Foreninger”, holdt under krigen en meget lav profil, man holdt f.eks. ikke generalforsamlinger og andre *ordinære møder*.³³ Der er derfor ikke overleveret mange skriftlige vidnesbyrd, men det er dog muligt at konstatere, at der har eksisteret hjælpearbejde fra den kant.

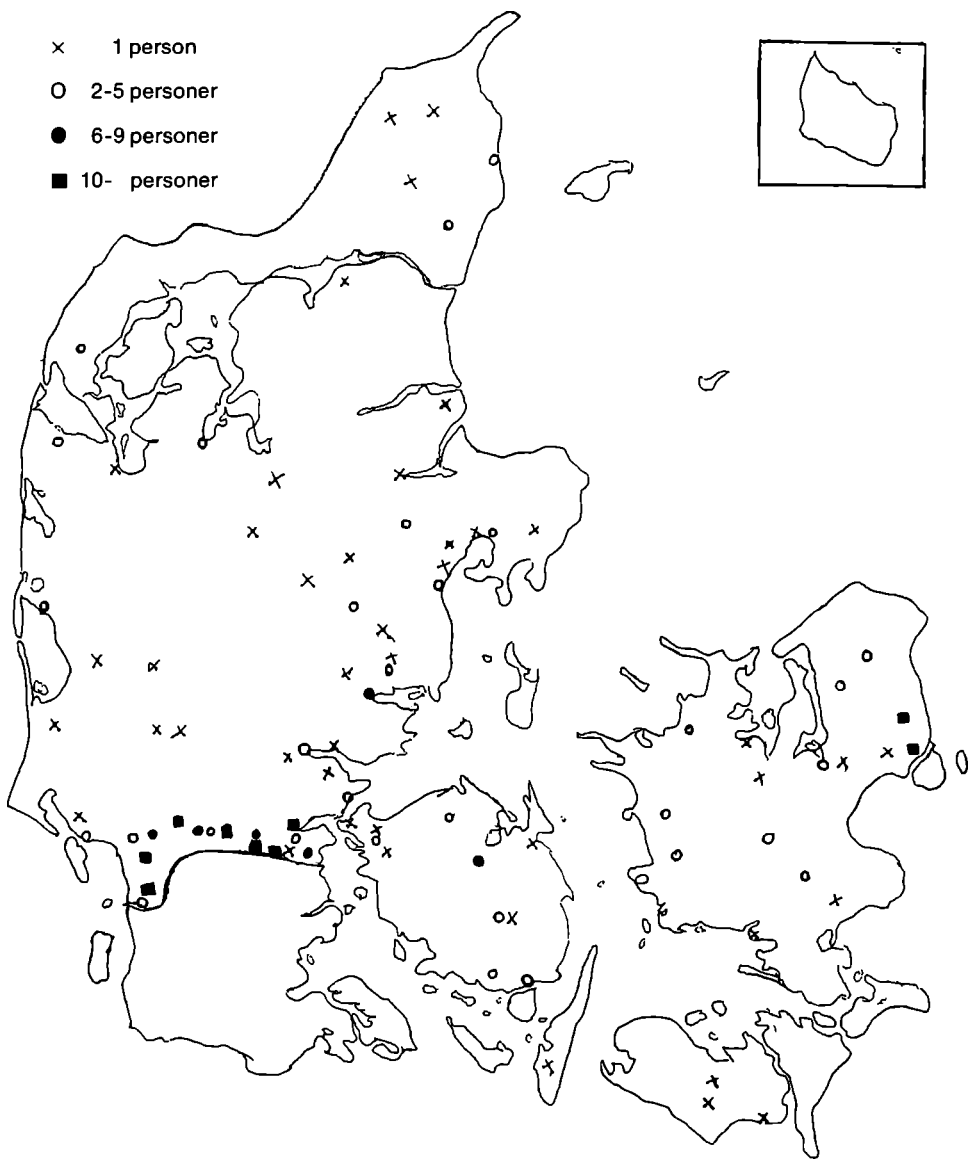
Dette hjælpearbejde bestod primært i, at man ydede økonomisk støtte til ophold på høj- og efterskole. Sønderjysk Centralforening skulle ligefrem have oprettet en fond med dette formål.³⁴ I særdeleshed fik man anbragt en del desertører på den af foreningerne ”sponsorerede” højskole i Hejls lige nord for grænsen, noget der også kan ses af regnskabsbogen.³⁵ Afslutningsvis skal det nævnes, at de sønderjyske foreninger i nationale spørgsmål ikke overraskende var at finde på højrefløjen, og under grænsestriden kraftigt støttede Dannevirkebevægelsen.³⁶ Fælles for alle disse hjælpegrupper er altså, at de befandt sig på højrefløjen og både under og efter krigen var i stærk opposition til den radikale regering. Det skal dog understreges, at det kan skyldes kildesituationen, at hjælpegrupper nærmere det politiske centrum ikke kan påvises.

I betragtning af, at jeg sikkert kun har opsporet en (måske endda lille) del af det hjælpearbejde, der eksisterede, må man altså konstatere, at der var ret så omfattende bestræbelser rundt omkring i Danmark på at hjælpe desertørerne, sådan at de ikke var ladet helt i stikken eller stod på bar bund, såfremt de havde bare lidt kendskab til forholdene. Når dette er sagt, bør man endnu engang understrege det, jeg indledte dette afsnit med, nemlig at de fleste desertører havde familie og bekendte i Danmark, som de opsøgte og så levede der i ubemærkethed, indtil krigen var forbi.

Desertørernes ophold i Danmark

Her til sidst vil jeg prøve at se på, hvor desertørerne opholdt sig og hvad de foretog sig under opholdet i Danmark samt hvilke problemer, der evt. kunne være forbundet med, at de var der.

Lad mig med det samme fremhæve, at det ikke er nemt at sige noget endegyldigt om dette, fordi de som ovenfor anført for en stor del ret hurtigt blev assimileret i det danske samfund. Jeg vil dog gøre et forsøg, og der kan da også siges et par generelle ting. Til dette brug vil jeg vende tilbage til de 375 blanketter i To Løvers arkiv. Disse giver en vis mulighed for at svare på disse spørgsmål ved at kigge lidt på oplysningerne i linie 6 ”Deres Adresse

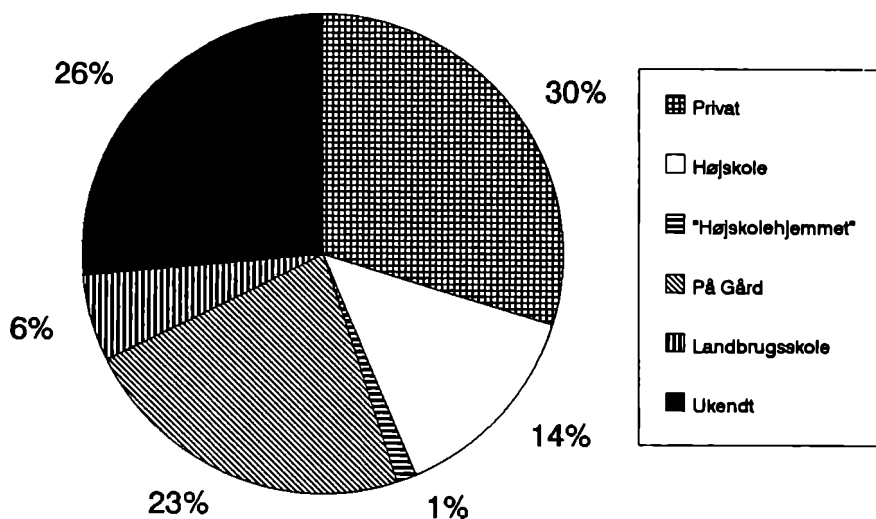
Figur 11: På kortet over desertørernes opholdssteder kan man virkelig se, at der er en stor koncentration af desertører tæt på grænsen.

her i Landet i Øjeblikket".³⁷ Undersøger man nu opholdsstedet, sådan som det er opstillet i bilag 5 side 115 efter bynavn i alfabetisk rækkefølge, så ser man tilsyneladende en mangfoldighed af navne fordelt udover landet. Der er dog en enkelt tendens i materialet. Hvis man drager en linie tværs over Jylland ca. 20 km fra den gamle grænse (hvilket løseligt vil sige en linie Treldehæs-Vorbasse-Bramming), så vil man opdage, at af de 360 personer, der er oplysninger for (der er 15 med ukendt opholdssted), har ikke færre end 185 opholdssted *syd* for denne linie. Det er en stor koncentration af desertører tæt ved grænsen. Jeg skal lidt senere komme nærmere ind på dette forhold. Udover dette er det mest påfaldende ved rækken af lokaliteter de mange mindre stednavne med tilknytning til højskole o.lign.: Ryslinge, Vallekilde, Askov, Kgs. Lyngby (Højskolehjemmet) og mange flere. Dette hænger naturligvis sammen med, at mange benyttede lejligheden til et skoleophold (se senere). Der er imidlertid den usikkerhed forbundet med tallene og materialet, at man ikke kan afgøre, hvornår desertørerne har fået "spørgeskemaet" i hænde. Hvis de f.eks. har fået det lige efter, at de er kommet til landet, så er de mange med opholdssted tæt ved grænsen jo meget naturlig. Hvis skemaerne derimod først er nået frem til dem, når de har fået "etableret" sig, så må tallene fortolkes på en anden måde. Sandheden er vel som så ofte en kombination, dog med overvægt til, at der gik lidt tid, før de fik skemaet i hænde, og derfor mener jeg, at man stadig kan tale om forholdvis mange tæt ved grænsen.

Udover selve adressen kan man af linie 6 i mange tilfælde også læse opholdsarten. Jeg har forsøgt at gruppere dem efter denne, og resultatet ses nedenfor. Det skal nævnes, at gruppen "på gård" kun indeholder folk, hvor der direkte står, at det er en gård, mens de personer, hvor der kun står navn og adresse (f.eks. "hos N.N."), står under gruppen "privat". Iøvrigt gør den samme usikkerhed som ved adresserne sig gældende her.

Disse tal underbygger på bedste vis den almindelige og ovenfor skitserede opfattelse, at desertørerne boede privat, typisk på en gård, hvor de så tjente til kost og logi (+ evt. lidt lommepenge), eller også brugte de tiden til at dygtiggøre sig i danske forhold ved et ophold på en dansk højskole eller lignende. I forlængelse heraf skal det tilføjes, at man ikke kan sammenligne de forskellige gruppers størrelse (arbejde-skole), idet desertørerne kombinerede dem, typisk ved landarbejde om sommeren og så skoleophold om vinteren.³⁸

Hvilke problemer kunne der nu være forbundet med, at der opholdt sig så mange desertører i landet? Ja, jeg har allerede berørt det største problem i det foregående, idet jeg konkluderede, at der var temmelig mange desertører, der i kortere eller længere tid opholdt sig i området 20 km nord for

Figur 12: Desertørernes »beskæftigelse«. Kilde: To løvers arkiv.

grænsen eller i, hvad man kunne kalde grænseområdet. Dette skabte en del problemer og gnidninger, af hvilke jeg allerede har været inde på de rent sikkerhedsmæssige risici, der kunne være for desertørerne selv ved at være tæt på grænsen i tilfælde af en tysk invasion. Willemoës giver et godt indblik i disse problemer i et næsten causerende afsnit i dagbøgerne den 1. august 1917. Her skriver han bl.a.:

"Et andet Forhold, der bliver set paa med nogen Betænkelighed af en Del Folk her ved Grænsen, er de mange Sønderjyders - Desertørers - Ophold her. En Del Sønderjyder, der er komne over, tager paa Højskole eller Landbrugsskole og faar Understøttelse til disse Kursus af S.S. [Sønderjysk Samfund] i Danmark, andre søger Plads i Danmark borte fra Grænsen. De Bestræbelser, der har været fremme (Dr. Swits Virksomhed) for at faa Desertørerne bort fra Grænsen, har ført til, at adskillige er rejst til Norge, men mange opholder sig her endnu, især gifte Folk. Disse vil nødigt fra Grænsen, da det af og til lykkes dem at komme i Forbindelse med Familien derovre, ja undertiden som før nævnt, at faa Besøg af deres Hustruer derovre fra, hvem de saaledes kan staa bi og give Vejledning med Hensyn til Ejendommens Drift mm. - De fleste Beboere her ved Grænsen ser ikke nogen Fare i dette Forhold, men antager rask væk Desertører i deres Tjeneste. Det giver billig

*Arbejdskraft, og Dr. Swits Virksomhed er meget upopulær. Faren for den danske Stat ved at huse Desertørerne uomtalt. Disse Desertører er efterhaanden blevne ret ligegyldige ved Forholdet; de har undertiden overfor den tyske Grænsevagt udvist en upassende Optræden, der godt kan sætte "ondt Blod", og for Resten kan være Risikabel for dem selv. Derpaa havs flere Eksempler ..."*³⁹

Derefter nævnes en række eksempler på, at desertørerne er gået ned til grænsen og har snakket med og ofte provokeret de tyske grænseposter, og da der også findes eksempler på dette andre steder⁴⁰, må man konstatere, at det må have været et problem, der har kunnet give anledning til mange rivninger og kontroverser, og som også godt kan have været belastende politisk, hvad ovennævnte citat også antyder.

Willemoës giver også en ganske god grund til, at så mange ønskede at forblive i nærheden af grænsen, nemlig at man ønskede at være i nærheden af familien, med hvem man ind i mellem oven i købet kunne være så heldigt at mødes. Endelig nævnes det, at der var bestræbelser i gang, for at få dem længere væk. Disse bestræbelser blev åbenbart på den egn ledet af dr. Svith, som jo også var medansvarlig for den mere akutte evakueringsplan, jeg omtalte tidligere. Det ser ud til, at han har haft meget vekslende succes med dette. Under 2.februar 1915 står der således at læse følgende hos Willemoës:

*"De Sønderjyder, der er kommen hertil under Krigen, og som ikke hidtil har været at formaa at søge Plads andetsteds, men paa Trods af al sund Fornuft, har opholdt sig her langs Grænsen, flygter nu herfra i store Skarer."*⁴¹

På den anden side står der i et brev til Eskild fra den 1.februar 1917: "Læge Swidt vil have dem lidt fra grænsen, men det vil de ikke endnu."⁴²

Tilslidst vil jeg komme med et par eksempler hentet fra interview med desertører, der lapper lidt ind over det foregående, men som samtidig siger lidt om grænsebefolkningens holdning til desertørerne og det, at de var i Danmark i det hele taget.

*"Så kom der imidlertid en opfordring til de mange flygtede sønderjyder, der opholdt sig umiddelbart nord for grænsen om at søge længere nordpå, da de efterhånden var ved at blive noget af en økonomisk belastning i grænseegnene."*⁴³ [Min fremhævelse]

"Vi sønderjyder var ilde set blandt arbejdsfolk på det tidspunkt, og det kan

jeg godt forstå. Vi fungerede nemlig som løntrykkere. Vi var nødt til at tage arbejde, hvad enten folk ville give lidt eller meget for det. Og kom der så en lokal mand og forlangte højere løn, sagde bonden eller arbejdsgiveren bare til ham, at det må du selv om, så tager jeg en sønderjyde i stedet. Det gav os et dårligt ry, fordi de lokale ikke kunne få arbejde, da vi jo udførte det til underpris.”⁴⁴ [Min fremhævelse]

Selvom disse to eksempler ikke siger noget om, hvor omfattende f.eks. dette løntrykkeri har været, eller hvor stor den økonomiske belastning var, så viser de dog sammen med det andet, at der kunne være problemer forbundet med, at der var så mange ”fremmede” i Danmark og i særdeleshed i grænseområdet. Dog må man så igen sige, at desertørerne i reglen blev meget godt modtaget og hjulpet og i det hele taget kom godt ud af det med den lokale grænsebefolkning. Derom er der utallige vidnesbyrd.

Afslutning

Jeg har med denne undersøgelse søgt at beskrive et fænomen, der ikke tidligere på denne måde er beskrevet i samlet form. Den eneste der i større omfang har beskæftiget sig med det, er N.P.Petersen-Pauli med bogen "Sønderjyske Rømningsmænd". Jeg har derfor med inspiration i denne bog og dens mangler forsøgt at inddrage andet og mere omfattende materiale om emnet og derigennem søgt at give en mere omfattende og om ikke objektiv så i hvert fald mere neutral og prosaisk beskrivelse af fænomenet, ligesom flere aspekter og synsvinkler på emnet er blevet belyst.

Når der flygtede ikke færre end 2500 personer svarende til ca. hver 13. værnepligtig fra Nordslesvig, så skyldes det selvfølgelig en kombination af flere forskellige forhold og faktorer. Den mest fremherskende forklaring har været det nationale tilhørsforhold - at det var dansksindede, der ikke ville kæmpe for en sag, som ikke var deres, og ligefrem hjælpe en stat, som undertrykte dem! Der er da heller ingen tvivl om, at det nationale element har spillet en rolle. Det viser fordelingen af desertører, hvor langt de fleste er fra Haderslev kreds, som klart var den mest dansksindede. I forbindelse med disse holdningsmæssige faktorer viste undersøgelserne af den geografiske fordeling indenfor Haderslev kreds, at der lå mere bag end blot det nationale sindelag. Det var i hvert fald nødvendigt at tilføje et ekstra aspekt, nemlig den holdningsforskel, der gennem tyskertiden eksisterede i den danske bevægelse, om hvilken politik man skulle føre overfor de tyske myndigheder. Fortalerne for en hård protestlinie var nemlig groft sagt at finde i de samme egne som havde de store koncentrationer af desertører. Det, at man flygtede, havde altså også noget med tradition og holdning at gøre. National og politisk holdning var dog også en medvirkende årsag til, at man valgte at desertere. Jeg tror bare ikke, man kan kalde det hovedgrunden. Skal man forsøge at komme med en sådan, må det være en almindelig naturlig vilje til at redde livet. Man havde simpelthen fået nok af rædslerne ved fronterne.

Når der var så forholdsvis mange fra Nordslesvig, der deserterede (f.eks. i forhold til resten af riget, hvor denne naturlige vilje vel også eksisterede), hænger det sammen med, at man havde *muligheden* for det. En soldat fra det centrale Tyskland, der var led og ked af krigen, havde ikke rigtig nogen steder at flygte hen, hvorimod en dansksindet nordslesviger ikke blot havde

*. . . og her er de så. Tre
desertører okt. 1916. Fra
venstre: Jeppe Jessen,
Holger Frank og Marius
Frank fra Ø. Lindet, foto-
graferet dagen efter en
vellykket flugt.
Historiske Samlinger.*

den ”moraliske mulighed” (ingen forpligtelse til som dansksindet at kæmpe for Tyskland) men også de fysiske muligheder ved (under orlov) at være tæt på en neutral nation, med hvem man oven i købet følte større national samhørighed, og hvor man - i hvert fald uofficielt - kunne forvente at blive modtaget med åbne arme.

Dette forhold ses også af fordelingen indenfor Haderslev kreds, idet der er klar nordlig tendens med flere desertører jo nærmere man kommer grænsen.

Alle disse forhold gjorde, at det var både nemmere og mindre betænkeligt for en nordslesviger at tage beslutningen om at desertere. Når det er sagt, bør det dog også tilføjes, at der var andre forhold, der gjorde, at det ingenlunde var en let beslutning at tage. Flygtede man til Danmark, ville man ikke kunne regne med nogensinde at kunne vende tilbage igen, idet der meget langt hen i krigen ikke var noget, der tydede på, at Tyskland ville

lide et totalt nederlag, endsige at Nordslesvig ville komme tilbage til Danmark. Det kunne også gå ud over venner og familie, der blev tilbage. Der var således mange betænkeligheder forbundet med at desertere.

Når så beslutningen var taget, så må man konstatere, at det egentlig var forholdsvis let at flygte over grænsen, hvis man kendte lidt til forholdene. Man regner med, at kun et par procent blev fanget, og det må siges at være lidt, forehavendets karakter taget i betragtning. De, der blev fanget, var netop for det meste folk, der ikke kendte til forholdene (sproget, naturen etc.).

Når det var så forholdsvis let at komme over grænsen, var en af grundene, at det ofte foregik med de tyske grænsevagters medvirken eller i hvert fald medvidende. Dette forhold foregik som oftest ved, at man kendte en "hjælper", der var fortrolig med en vagtpost, som man så typisk mod betaling af penge eller mad fik til at vende ryggen til på det rigtige tidspunkt. Det var hyppigt forekommende, særlig i de egne, hvor der på grund af privat indkvartering kunne opstå stor fortrolighed mellem lokalbefolkningen og vagterne, som iøvrigt blev mere "medgørlige", efterhånden som nøden blev større og disciplinen blev slappere mod slutningen af krigen.

Hvem var desertørerne så? Kan der siges noget generelt om "den typiske desertør"? Ja, man kan sikkert sige, at langt de fleste desertører var ganske unge, der flygtede før indkaldelsen eller rettere, da den kom. At flygte før man var i trøjen, havde den fordel, at man undgik faneeden, hvorfor man ikke kunne dømmes for faneflugt, men "højst" kunne få en bøde for ikke at have efterkommet indkaldelsen. De helt unge havde endvidere den fordel, at de ikke havde så mange forpligtelser at tage hensyn til. De havde ikke stiftet familie eller ejendom endnu. Det er iøvrigt ikke lykkedes mig at påvise, at en evt. formue som f.eks. en gård kunne afholde én fra at desertere, selv om det sikkert har spillet en rolle. Der var således mange gårdejere blandt de deserterede. Når det er sagt, bør det tilføjes, at man i givet fald for det meste fik det ordnet således, at formuen ikke gik tabt, hvis man flygtede. En gård kunne f.eks. flyttes over i konens navn. Så kunne myndighederne ikke røre den.

De tyske myndigheder kunne naturligvis ikke med hænderne i skødet iagttage, at så mange nordslesvigere efterhånden flygtede over grænsen til Danmark. Jeg har beskrevet en lang række af de forholdsregler og restriktioner, man iværksatte overfor problemet. Disse strakte sig fra frakendelse af statsborgerskabet til desertørerne og fængsel til dem, der hjalp dem over grænsen til forbud mod at så korn i markerne helt op til grænsen. Det skal understreges, at alle disse mange tiltag efter min mening ikke var rettet specielt mod de dansksindede, sådan som det ellers har været hævdet flere

steder i litteraturen. De var blot naturlige og logiske svar på nogle ulovlige og uacceptable forhold. Tingenes tilstand gjorde dog, at de i allerhøjeste grad kom til at ramme netop de dansksindede.

På trods af alle disse tiltag ser det dog ikke ud til, at myndighederne i Berlin betragtede deserteringerne som et totalt uacceptabelt problem. I hvert fald lykkedes det for de danske myndigheder at undgå at udlevere en eneste af de desertører, der var kommet over grænsen, selvom man ellers var forpligtet til det. Dette overraskende forhold kan for mig at se kun forklares ved, at de tyske myndigheder ikke anså deserteringerne for et større problem end at det var vigtigere at opretholde et godt forhold til det neutrale Danmark. Derfor nøjedes man med nogle formelle protester.

Desertørerne fik altså lov til at blive i Danmark i fred og ro. Det mest almindelige var nemlig, at desertørerne, når de kom over grænsen, opsøgte slægtninge eller bekendte, noget de fleste nordslesvigere havde i Danmark. Der boede og arbejdede de så i ubemærkethed resten af krigen. De assimileredes således hurtigt i den stedlige befolkning, hvilket gør det lidt vanskeligt at sige noget om deres ophold i Danmark.

Det var selvfølgelig ikke alle, der havde et sted at tage hen. Disse var dog ikke fortabt. Der var en del bestræbelser for at hjælpe desertørerne, når de kom til Danmark, både økonomisk og med et opholdssted. Jeg har fundet et enkelt eksempel på et mere organiseret hjælpearbejde. Det var foreningen To Løver, den konservative studenterorganisations sønderjyske forening, der stod bag dette. I dens arkiv er der vidnesbyrd om, at den har haft kontakt med og hjulpet mindst 400 desertører, et ret betragteligt antal. Arkivet og personkredsen omkring foreningen giver imidlertid også anledning til at antage, at der lå mere end blot humanitære motiver bag. Der var nemlig tale om kredse, der var meget oppositionelle til den radikale regering og det officielle Danmark. Man havde som hovedformål at få væltet denne regering, og det gjorde man ved at lægge politiske hindringer i vejen for den. Dette kunne bl.a. ske ved at hjælpe desertørerne og samtidig udspørge dem om forholdene i Nordslesvig og sende oplysningerne til ententens efterretningsvæsener. Dette var i allerhøjeste grad i modstrid med det officielle Danmarks meget strenge neutralitetspolitik, hvis hovedformål var i hvert fald ikke at rage uklar med Tyskland. Der lå således også mere indenrigspolitiske motiver bag To Løvers arbejde.

Der er ting, jeg ikke har været inde på, og aspekter jeg ikke har behandlet tilbundsående, men jeg håber, at det er lykkedes mig med denne undersøgelse at vise, at der findes andre spændende emner at tage op om Nordslesvig under 1. verdenskrig end "Genforenings-spekulationer", ar-restationer ved krigsudbruddet og soldater- og frontskildringer!

Bilag 1

Oversigt over ”Ausbürgerungslisterne”

*LISTE A (Haderslev Kreds)*¹: Listen er et resultat af regeringspræsidentens virksomhed i 1916. Dette ses af et brev, der er vedlagt listen, fra landråden til ”das königl. Gericht der stellv. 35. Inf. Brigade in Flensburg” den 2. november 1916. Her står bl.a.:

”Ved indledningen af processen om desertørers frakendelse af statsborgerskab i henhold til § 27 i rigs- og statsborgerskabsloven, kræves der fra regeringspræsidenten i Slesvig i hvert tilfælde oplysninger om datoen for faneflugts-erklæringen såvel som hvornår, den er offentliggjort i ”Reichanzeiger”.”

Datoen for faneflugtserklæringen skulle bruges til at se, om desertørerne havde været væk mere end to år.

*LISTE B (2 lister + Nachtragsliste fra Haderslev kreds)*²: Der kan ikke siges ret meget om tilblivelsen af disse lister bortset fra, at de er sendt fra Altona 9. oktober 1918. Der ligger dog i Nachtragsliste et brev fra landråden til overpræsidenten fra den 3. juli 1917, hvori der henvises til en ”Erllass von 4. juni 1917 - O.P. geh.” Det kunne altså tyde på, at listerne skal ses i sammenhæng med lovkomplekset fra foråret 1917.

*LISTE C (Aabenraa kreds)*³: Denne liste, som er den eneste udenfor Haderslev kreds, er fra 1918. Dette ses af, at der på forsiden er påklæbet en skrivelse fra ”Der Civilvorsitzende der Ersatz-kommision, Apenrade” den 10. maj 1918 til ”den Herrn Ersten Staatsanwalt in Flensburg”. Der er altså tale om en liste til en slags intern juridisk brug til retssagerne mod desertørerne og ikke, som det er tilfældet med mange af de øvrige lister, et direkte resultat af lovgivningen i 1917. Dette ses også af det lidt særprægede og atypiske indhold med oplysninger f.eks. om religion, efterladt formue og om vedkommende har forladt landet med eller uden pas. (Se endvidere skema).

*LISTE D (Haderslev by)*⁴: Denne liste er ligeledes et produkt af lovgivningen i 1917 og bærer titlen: ”Stammrolle der auszubürgernden Fahnen-

flüchtigen.” Den udmærker sig ved dels, at den dækker et meget lokalt område dels, at der følger en mængde informative skrivelser med.

På bagsiden af forsiden er der en tekst, der gør rede for indholdet af loven af 26. februar 1917 og siger, at personer, der kan komme ind under denne lov skal indføres alfabetisk i listen. Med listen følger også et brev fra regeringspræsidenten til landråderne dateret 6. april 1917 (D.v.s det er en afskrift af en sådan sendt fra landråden til de lokale myndigheder i Haderslev by den 11. maj 1917.). I begyndelsen af dette lange brev er der endnu en beskrivelse af loven af 26. februar, hvorefter regeringspræsidenten påpeger, at man nu har hjemmel til at frakende desertører statsborgerskabet:

”... hermed er der mulighed for at frakende de af dem, der indtil den 26. april dette år ikke har efterkommet opfordringen [til at vende tilbage], statsborgerskabet med hjemmel i denne lov.”

Derefter følger så påbuddet om, at de ”relevante” desertører skal opstilles i lister med 8 slags oplysninger. Dernæst kommer nogle detailoplysninger om listernes udformning og specielle hensyn til, hvem der skal medtages. F.eks. skal der tages hensyn til folk, der var i udlandet ved krigsudbruddet, og som af forskellige årsager kan have svært ved at vende tilbage, men ikke til folk, der er taget til udlandet efter krigsudbruddet *specielt* ikke, hvis de har taget ophold i Skandinavien! Tilsidst forlanges der rapport første gang 1. maj 1917 og derefter hver 14. dag.

Efter denne afskrift har landråden vedføjet nogle kommentarer, bl.a. ekstra oplysninger om udfyldning af enkelte kolonner i listen. Han forventer første rapport 1. juni.

Der er dog noget, der tyder på, at det var et lidt for ambitiøst projekt. I hvert fald er der også vedlagt et brev fra landråden den 12. september til de lokale myndigheder, hvori han henviser til ovennævnte brev og klager over, at mange af listerne er ufuldstændigt førte, og nogle rapporter er helt udeblevne. For at råde bod på dette og undgå tidsrøvende misforståelser kommer han med nogle supplerende oplysninger om, hvordan man udfylder listerne.

*LISTE E (Toftlund amtsforstanderdistrikt)*⁵: Ligesom liste D er denne også meget lokal, nemlig dækkende Toftlund amtsforstanderdistrikt, som omfatter sognene Toftlund, Bevtoft, Agerskov, Branderup og Arrild. Der er her tale om et decideret landdistrikt. Den har overskriften: ”Ausbürgerungslisten der Fahnenflüchtige des Bezirkes”, men det er også det eneste skriftlige, der kan give et fingerpeg om i hvilken sammenhæng, den

er fremkommet. Da den imidlertid som sagt har lighedspunkter med liste D, og da den har helt den samme kolonneinddeling som denne, kan man nok gå ud fra, at den også har samme baggrund.

*LISTE F (Haderslev kreds)*⁶: Der er ingen følgeskrivelser med denne liste, så der kan ikke fastslås ret meget om dens oprindelse og anvendelse andet end, hvad overskriften siger: "Verzeichnis solcher Personen, die sich dem Heeresdienste entzogen haben. 1915-18". Den er iøvrigt meget pænt opstillet, maskinskrevet og i alfabetisk orden. Den har også kun 6 kolonner.

Disse ovennævnte forhold (overskriften, den pæne opstilling og især omfanget af kolonnerne) kunne tyde på, at listen mere skulle bruges som blot oplysende end som juridisk materiale.

*LISTE G (Haderslev kreds)*⁷: Denne liste falder lidt udenfor resten, idet den ifølge titlen er en "Straffefortegnelse 1916-18". Hvad det indebærer, er imidlertid ikke nemt at afgøre, da der heller ikke er nogle supplerende oplysninger. Der er tilsyneladende ikke tale om en resultatliste eller "manual" over, hvad hver enkelt desertør er blevet dømt ved retten, selv om der ganske vist en del steder i kolonnen under bemærkninger står: "1 Jahre Gefängnis und Kosten des Verfahrens."

Listen er også karakteristisk derved, at den indeholder et større antal helt unge og dermed endnu ikke *aktive* værnepligtige. Der er dog på den anden side heller ikke tale om en liste udelukkende over folk, som ikke har efterkommet indkaldelsen, eftersom godt 20% af dem har en "aktiv" betegnelse i kolonnen "militærforhold".

Noter til bilag 1

- 1) Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr.21
- 2) Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr.22 bd.II
- 3) Åbenrå landrådsarkiv Z.B. nr.136
- 4) Haderslev byarkiv. Administrationens arkiver 1864-1920 Afd.LIX Acta 59.7.e.IX
- 5) Toftlund amtsforstanderarkiv nr.84 1.Hefte 1917
- 6) Haderslev landrådsarkiv Fag 44 nr.17
- 7) Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr. 27

Bilag 2

Geografisk fordeling af desertørerne (Liste B: 939 pers.)

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.	Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Haderslev</i>	54	9289	0,6 %	<i>Bjerning:</i>			
<i>Christiansfeld</i>	1	617	0,2 %	Bjerning	4	288	1,4 %
<i>Stepping:</i>				Errigsted	0	109	0,0 %
Andrup	5	124	4,0 %	<i>Total Bjerning</i>	4	397	1,0 %
Bjærndrup	9	261	3,4 %	<i>Moltrup:</i>			
Højrup I	13	325	4,0 %	Bramdrup	3	244	1,2 %
Stepping	7	366	1,9 %	Moltrup	4	245	1,6 %
<i>Total Stepping</i>	34	1076	3,2 %	<i>Total Moltrup</i>	7	489	1,4 %
<i>Frørup</i>	10	401	2,5 %	<i>Åstrup:</i>			
<i>Hjærndrup</i>	4	330	1,2 %	Åstrup	4	534	0,7 %
<i>Tyrstrup:</i>				Ladegård I	1	952	0,1 %
Bøgeskov	0	175	0,0 %	<i>Total Åstrup</i>	5	1486	0,3 %
Favrvrå	1	285	0,4 %	<i>Vonsbæk:</i>			
Vind./Faust.	6	293	2,1 %	Vonsbæk	5	367	1,4 %
Seggelund	4	194	2,1 %	Ørby	6	317	1,6 %
Tårning	0	211	0,0 %	<i>Total Vonsbæk</i>	11	684	1,6 %
Tyrstrup	11	618	1,8 %	<i>Øsby:</i>			
<i>Total Tyrstrup</i>	22	1776	1,2 %	Årø	8	294	2,7 %
<i>Aller:</i>				Fløvt	1	199	0,5 %
Aller	1	276	0,4 %	Haistrup	2	534	0,4 %
Skovhus	4	52	7,7 %	Kvistrup	5	430	1,2 %
Stubbom	1	262	0,4 %	Øsby	0	308	0,0 %
<i>Total Aller</i>	6	590	1,0 %	<i>Total Øsby</i>	16	1765	0,9 %
<i>Fjelstrup:</i>				<i>Halk:</i>			
Anslet	6	340	1,8 %	Halk	2	406	0,5 %
Fjelstrup	12	441	2,7 %	Heisager	2	430	0,5 %
Knud	4	170	2,3 %	Sode	0	152	0,0 %
Sillerup	5	317	1,6 %	<i>Total Halk</i>	4		
<i>Total Fjelstrup</i>	27	1268	2,1 %				

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Grarup</i>	2	215	0,9 %
<i>Starup:</i>			
Lunding	2	282	0,7 %
Vandling	8	424	1,9 %
<i>Total Starup</i>	10	706	1,4 %
<i>Vilstrup:</i>			
Kjelstrup	1	267	0,4 %
Nr. Vilstrup	0	217	0,0 %
Sdr. Vilstrup	0	440	0,0 %
<i>Total Vilstrup</i>	1	924	0,1 %
<i>Hoptrup:</i>			
Djernæs	6	264	2,3 %
Hoptrup	4	526	0,8 %
Kjestrup	6	221	2,7 %
Mastrup	5	530	0,9 %
Sønderballe	1	320	0,3 %
<i>Total Hoptrup</i>	22	1861	1,2 %
<i>Gl. Haderslev:</i>			
Erlev	1	162	0,6 %
Fredsted	2	122	1,6 %
<i>Total Gl. Haderslev</i>	3	284	1,1 %
<i>Hammelev:</i>			
Hammelev	6	485	1,2 %
Ladegård II	1	383	0,8 %
Styding	4	319	1,3 %
<i>Total Hammelev</i>	11	1187	0,9 %
<i>Vedsted:</i>			
Abkjær	0	161	0,0 %
Amitlund	4	239	1,7 %
Høgelund	5	153	3,3 %
Over Jersdal	2	391	0,5 %
Skovby	8	309	2,6 %
Ustrup	0	236	0,0 %
Vejbøl	0	131	0,0 %
<i>Total Vedsted</i>	19	1620	1,2 %
<i>Skrydstrup</i>	20	674	3,0 %

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Nustrup:</i>			
Bæk	1	386	0,3 %
Gabøl	3	287	1,0 %
Kolsnap	0	183	0,0 %
Nustrup	9	335	2,7 %
Skibelund	2	231	0,9 %
<i>Total Nustrup</i>	15	1422	1,1 %
<i>Jægerup</i>	3	372	0,8 %
<i>Vojens</i>	16	769	2,0 %
<i>Maugstrup:</i>			
Maugstrup	4	423	0,9 %
Simmersted	11	292	3,8 %
<i>Total Maugstrup</i>	15	715	2,1 %
<i>Sommersted:</i>			
Kastrvå	1	156	0,6 %
Lerte	6	298	2,0 %
Refsø	2	211	0,9 %
Sommersted	10	656	1,5 %
<i>Total Sommersted</i>	19	1321	1,4 %
<i>Oksenvad:</i>			
Oksenvad	2	453	0,4 %
Ørsted	2	304	0,7 %
<i>Total Oksenvad</i>	4	757	0,5 %
<i>Jels:</i>			
Grønnebæk	11	417	2,6 %
Jels	22	999	2,2 %
<i>Total Jels</i>	33	1416	2,3 %
<i>Gram:</i>			
Enderupskov	6	239	2,5 %
Gramby	5	714	0,7 %
Kastrup	10	406	2,5 %
Thiset	8	347	2,3 %
Vester Lindet	0	233	0,0 %
<i>Total Gram</i>	29	1939	1,5 %
<i>Skodborg</i>	65	1362	4,8 %
<i>Skrave:</i>			
Københoved	17	359	4,7 %
Langetved	12	351	3,4 %
<i>Total Skrave</i>	29	710	4,1 %

Sogn	Befolkning		
	Antal	ning	Pct.
<i>Lintrup:</i>			
Dover	11	404	2,7 %
Lintrup	19	274	6,9 %
Mejlby	5	230	2,2 %
Tornum	5	240	2,0 %
<i>Total Lintrup</i>	40	1148	3,5 %
<i>Hjerting</i>	10	433	2,3 %
<i>Fole</i>	19	429	4,4 %
<i>Rødding:</i>			
Brendstrup	9	409	2,2 %
Rødding	26	1172	2,2 %
<i>Total Rødding</i>	35	1581	2,2 %
<i>Hygum:</i>			
Fæsted	22	528	4,2 %
Hjortvad	10	218	4,6 %
Hygum	17	681	2,5 %
<i>Total Hygum</i>	49	1427	3,4 %
<i>Øster Lindet</i>	23	822	2,8 %
<i>Toftlund:</i>			
Allerup	2	210	1,0 %
Stenderup	6	364	1,6 %
Toftlund	2	978	0,2 %
<i>Total Toftlund</i>	10	1552	0,6 %
<i>Tirslund:</i>			
Åbøl	4	190	2,1 %
Gøtterup	2	154	1,3 %
Tirslund	1	154	0,7 %
<i>Total Tirslund</i>	7	498	1,4 %
<i>Bevtoft:</i>			
Bevtoft	10	264	3,8 %
Hjartbro	4	221	1,8 %
Hyrup II	4	231	1,7 %
Strandelhjørn	4	410	1,0 %
<i>Total Bevtoft</i>	22	1126	2,0 %

Sogn	Befolkning		
	Antal	ning	Pct.
<i>Branderup:</i>			
Branderup	0	440	0,0 %
Rurup	2	201	1,0 %
<i>Total Branderup</i>	2	641	0,3 %
<i>Agerskov:</i>			
Agerskov	7	636	1,1 %
Bovlund	2	334	0,6 %
Geestrup	0	153	0,0 %
Mellerup	8	203	3,9 %
Rangstrup	10	526	1,9 %
<i>Total Agerskov</i>	27	1852	1,5 %
<i>Arrild:</i>			
Arrild	5	384	1,3 %
Hønning	2	258	0,8 %
Roost	3	131	2,3 %
<i>Total Arrild</i>	10	773	1,3 %
<i>Højrup II</i>	13	650	2,0 %
<i>Spandet</i>	27	501	5,4 %
<i>Roager</i>	32	622	5,1 %
<i>Rejsby</i>	15	444	3,4 %
<i>Brøns:</i>			
Astrup	4	237	1,7 %
Brøns	6	466	1,3 %
Havervad	3	148	2,0 %
<i>Total Brøns</i>	13	851	1,5 %
<i>Vodder:</i>			
Gånsager	6	382	1,6 %
Vodder	15	543	2,8 %
<i>Total Vodder</i>	21	925	2,3 %
<i>Skærbæk:</i>			
Skærbæk	13	1325	1,0 %
Vester Gasse	1	146	0,7 %
Øster Gasse	2	338	0,6 %
<i>Total Skærbæk</i>	16	1809	0,9 %

Bilag 3

Geografisk fordeling af desertørerne (Liste F: 725 pers.)

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Haderslev</i>	33	9289	0,4 %
<i>Christiansfeld</i>	1	617	0,2 %
<i>Stepping:</i>			
Andrup	3	124	2,4 %
Bjerndrup	14	261	5,4 %
Højrup I	8	325	2,5 %
Stepping	5	366	1,4 %
<i>Total Stepping</i>	30	1076	2,8 %
<i>Frørup</i>	3	401	0,8 %
<i>Hjerndrup</i>	8	330	2,4 %
<i>Tyrstrup:</i>			
Bøgeskov	0	175	0,0 %
Favrvrå	1	285	0,4 %
Vind./Faust.	4	293	1,4 %
Seggelund	3	194	1,5 %
Tårning	0	211	0,0 %
Tyrstrup	13	618	2,1 %
<i>Total Tyrstrup</i>	21	1776	1,2 %
<i>Aller:</i>			
Aller	3	276	1,1 %
Skovhus	2	52	3,9 %
Stubbom	3	262	1,2 %
<i>Total Aller</i>	8	590	1,4 %
<i>Fjelstrup:</i>			
Anslet	6	340	1,8 %
Fjelstrup	4	441	0,9 %
Knud	4	170	2,3 %
Sillerup	1	317	0,3 %
<i>Total Fjelstrup</i>	15	1268	1,2 %

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Bjerning:</i>			
Bjerning	2	288	0,7 %
Errigsted	0	109	0,0 %
<i>Total Bjerning</i>	2	397	0,5 %
<i>Moltrup:</i>			
Bramdrup	3	244	1,2 %
Moltrup	5	245	2,0 %
<i>Total Moltrup</i>	8	489	1,6 %
<i>Åstrup:</i>			
Åstrup	3	534	0,6 %
Ladegård I	0	952	0,0 %
<i>Total Åstrup</i>	3	1486	0,2 %
<i>Vonsbæk:</i>			
Vonsbæk	4	367	1,1 %
Ørby	4	317	1,3 %
<i>Total Vonsbæk</i>	8	684	1,2 %
<i>Øsby:</i>			
Årø	9	294	3,1 %
Flovt	3	199	1,5 %
Haistrup	5	534	0,9 %
Kvistrup	3	430	0,7 %
Øsby	3	308	1,0 %
<i>Total Øsby</i>	23	1765	1,3 %
<i>Halk:</i>			
Halk	4	406	1,0 %
Heisager	1	430	0,2 %
Sode	0	152	0,0 %
<i>Total Halk</i>	5	988	0,5 %

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Grarup</i>	3	215	1,4 %
<i>Starup:</i>			
Lunding	2	282	0,7 %
Vandling	6	424	1,4 %
<i>Total Starup</i>	8	706	1,1 %
<i>Vilstrup:</i>			
Kjelstrup	4	267	1,5 %
Nr. Vilstrup	1	217	0,5 %
Sdr. Vilstrup	2	440	0,4 %
<i>Total Vilstrup</i>	7	924	0,8 %
<i>Hoptrup:</i>			
Djernæs	5	264	1,9 %
Hoptrup	5	526	0,9 %
Kjestrup	0	221	0,0 %
Mastrup	2	530	0,4 %
Sønderballe	0	0	0,0 %
<i>Total Hoptrup</i>	12	1861	0,6 %
<i>Gl. Haderslev:</i>			
Erlev	1	162	0,6 %
Fredsted	2	122	1,6 %
<i>Total Gl. Haderslev</i>	3	284	1,1 %
<i>Hammelev:</i>			
Hammelev	4	485	0,8 %
Ladegård II	3	383	0,8 %
Styding	5	319	1,6 %
<i>Total Hammelev</i>	12	1187	1,0 %
<i>Vedsted:</i>			
Abkjær	3	161	1,8 %
Arnitlund	9	239	3,8 %
Høgelund	4	153	2,6 %
Over Jersdal	1	391	0,3 %
Skovby	4	309	1,3 %
Ustrup	1	236	0,4 %
Vejbøl	0	131	0,0 %
<i>Total Vedsted</i>	22	1620	1,4 %
<i>Skrydstrup</i>	15	674	2,2 %

Sogn	Antal	Befolkning	Pct.
<i>Nustrup:</i>			
Bæk	0	386	0,0 %
Gabøl	1	287	0,4 %
Kolsnap	0	183	0,0 %
Nustrup	6	335	1,8 %
Skibelund	3	231	1,3 %
<i>Total Nustrup</i>	10	1422	0,7 %
<i>Jægerup</i>	4	372	1,1 %
<i>Vojens</i>	5	769	0,6 %
<i>Maugstrup:</i>			
Maugstrup	5	423	1,2 %
Simmersted	6	292	2,1 %
<i>Total Maugstrup</i>	11	715	1,5 %
<i>Sommersted:</i>			
Kastvrå	7	156	4,5 %
Lerte	3	298	1,0 %
Refsø	1	211	0,5 %
Sommersted	8	656	1,2 %
<i>Total Sommersted</i>	19	1321	1,4 %
<i>Oksenvad:</i>			
Oksenvad	0	453	0,0 %
Ørsted	3	304	1,0 %
<i>Total Oksenvad</i>	3	757	0,4 %
<i>Jels:</i>			
Grønnebæk	4	417	1,0 %
Jels	10	999	1,0 %
<i>Total Jels</i>	14	1416	1,0 %
<i>Gram:</i>			
Enderupskov	5	239	2,1 %
Gramby	7	714	1,0 %
Kastrup	5	406	1,2 %
Thiset	7	347	2,0 %
Vester Lindet	2	233	0,9 %
<i>Total Gram</i>	26	1939	1,3 %
<i>Skodborg</i>	32	1362	2,4 %
<i>Skrave:</i>			
Københoved	5	359	1,4 %
Langetved	10	351	2,9 %
<i>Total Skrave</i>	15		

Sogn	Befolkning		
	Antal	ning	Pct.
<i>Lintrup:</i>			
Dover	9	404	2,2 %
Lintrup	9	274	3,5 %
Mejlby	10	230	4,4 %
Tomum	6	240	2,5 %
<i>Total Lintrup</i>	34	1148	3,0 %
<i>Hjerting</i>	10	433	2,3 %
<i>Fole</i>	11	429	2,6 %
<i>Rødning:</i>			
Brendstrup	8	409	2,0 %
Rødning	19	1172	1,6 %
<i>Total Rødning</i>	27	1581	1,7 %
<i>Hygum:</i>			
Fæsted	9	528	1,7 %
Hjortvad	5	218	2,3 %
Hygum	17	681	2,5 %
<i>Total Hygum</i>	31	1427	2,2 %
<i>Øster Lindet</i>	18	822	2,2 %
<i>Toftlund:</i>			
Allerup	3	210	1,4 %
Stenderup	2	364	0,5 %
Toftlund	3	978	0,2 %
<i>Total Toftlund</i>	8	1552	0,5 %
<i>Tirslund:</i>			
Åbøl	2	190	1,0 %
Gøtterup	1	154	0,7 %
Tirslund	0	154	0,0 %
<i>Total Tirslund</i>	3	498	0,6 %
<i>Bevtoft:</i>			
Bevtoft	3	264	1,1 %
Hjartbro	2	221	0,9 %
Hyrup II	7	231	3,0 %
Strandelhjørn	1	410	0,2 %
<i>Total Bevtoft</i>	13	1126	1,2 %

Sogn	Befolkning		
	Antal	ning	Pct.
<i>Branderup:</i>			
Branderup	1	440	0,2 %
Rurup	5	201	0,9 %
<i>Total Branderup</i>	6	641	0,9 %
<i>Agerskov:</i>			
Agerskov	4	636	0,6 %
Bovlund	7	334	2,1 %
Geestrup	2	153	1,3 %
Mellerup	2	203	1,0 %
Rangstrup	9	526	1,7 %
<i>Total Agerskov</i>	24	1852	1,3 %
<i>Arrild:</i>			
Arrild	6	384	1,6 %
Hønning	3	258	1,2 %
Roost	4	131	3,1 %
<i>Total Arrild</i>	13	773	1,7 %
<i>Højrup II</i>	10	650	1,5 %
<i>Spandet</i>	14	501	2,8 %
<i>Roager</i>	28	622	4,5 %
<i>Rejsby</i>	15	444	3,4 %
<i>Brøns:</i>			
Astrup	1	237	0,4 %
Brøns	6	466	1,3 %
Havervad	1	148	0,7 %
<i>Total Brøns</i>	8	851	0,9 %
<i>Vodder:</i>			
Gånsager	9	382	2,4 %
Vodder	20	543	3,7 %
<i>Total Vodder</i>	29	925	3,1 %
<i>Skærbæk:</i>			
Skærbæk	11	1325	0,8 %
Vester Gasse	1	146	0,7 %
Øster Gasse	5	338	1,5 %
<i>Total Skærbæk</i>	17	1809	0,9 %

Bilag 4

Erhvervsfordeling blandt 790 desertører i liste G.

Agent	1	Homoöpath	1	Sattler	1
Arbejder	42	Hufner	1	Sattler-lehrling	1
Bahnbeamter	1	Ingenieur	1	Schlachter-geselle	2
Bankassistent	1	Kaufmann	18	Schmied	6
Bank-gehilfe	1	Kaufmanns-lehrling	2	Schmiede-geselle	2
Bäcker	2	Kätner	8	Schneider	8
Bäcker-geselle	4	Kätner-lehrling	1	Schneider-geselle	4
Bödker	2	Knecht	113	Schreiber	1
Buchhalter	1	Konditor	1	Schuhmacher-meister	4
Buchhändler	1	Landmann	310	Schüler	3
Commis	2	Landmann, Sohn	26	Seemann	2
Dachdecker	1	Landwirt	3	Stallknecht	2
Dienstknecht	41	Lehrer & Küster	2	Stallmacher	4
Dreher	1	Maler	9	Steinschläger	1
Elektriker	1	Maler-geselle	1	Student	1
Fabrikant	1	Maschinenbauer	2	Tapetsierer	1
Fischer	7	Maurer	13	Tischler	6
Friseur	1	Maurer-geselle	2	Tischler-geselle	1
Fuhrmann	2	Maurer-lehrling	1	Tischler-lehrling	1
Gastwirt	1	Mälker	1	Uhrmacher	2
Gärtner	2	Meierei-gehilfe	4	Versicherungsvoluntör	1
Geschäftsreisende	1	Meierist	12	Viehfüter	1
Handlungs-gehilfe	14	Milchkutcher	1	Weinhändler	1
Hausdiener	2	Musiker	2	Zahntechniker	1
Hausknecht	1	Müller	2	Zimmerkellner	1
Hauswirt	1	Müller-geselle	4	Zimmermann	1
Händler & Hofbesitzer	1	Pächter	4		
Hilfpostbote	1	Postbote	1	Ukendt	40
Hofbesitzer	3	Rentier	1	IALT	790
Holzhändler	1	Rentner	1		
Holzschuhmacher	1	Sagewerksbesitzer	1		

Bilag 5

Desertørernes opholdssted i Danmark

Askov	4	Humble	1	Sjølund	7
Asperup	1	Høng	4	Skanderborg	1
Bedsted	2	Jandrup	1	Skive	3
Bjerre	1	Jerslev	1	Skjern	1
Bramming	4	Jullerup	3	Slagelse	2
Brørup	7	Kerteminde	1	Slangerup	2
Børkop	1	Kgs. Lyngby	18	Struer	1
Daugård	1	Kolding	32	Svendborg	2
Dronninglund	2	København	25	Sæby	2
Eg	1	Lemvig	2	Sønderholm	1
Egtved	1	Lunderskov	7	Tirstrup	1
Ejby	1	Lundum	1	Tvingstrup	2
Esbjerg	3	Maribo	1	Tølløse	1
Faxe	1	Middelfart	1	Tørning	2
Fovslet	1	Mørke	1	Valby	1
Fredericia	2	Nr. Nebel	1	Vallekilde	3
Frederiksborg	5	Nr. Åby	4	Vamdrup	23
Gavnø	1	Nysted	1	Vejen	10
Gjern	1	Odense	8	Vejlby/Risskov	1
Gredstedbro	10	Randers	1	Vejle	5
Grindsted	1	Ribe	42	Vester Skjerminge	3
Gørding	6	Ringø	2	V. & Ø. Vedsted	4
Hadsten	2	Ringkøbing	2	Viborg	1
Haslev	4	Ringsted	2	Vonsild	3
Havredal	1	Roskilde	5	Vorre	1
Hedehusene	1	Ry	2	Ødis	12
Hjørring	1	Ryslinge	1	Århus	3
Holbæk	1	Rønde	2		
Holeby	1	Sdr. Felding	1	Ukendt	15
Holsted	10	Silkeborg	1		
Horsens	8	Sindal	1	IALT	375
Hovedgård	1				

Oversigt over anvendt kildemateriale og litteratur

Hovedparten af arkivmaterialet er hentet i de lokale præjssiske landråds- og amtsforstanderarkiver i Landsarkivet i Åbenrå. I disse arkiver har jeg fundet meget relevant og for emnet centralt materiale bl.a. de såkaldte "Ausbürgerungslisten", som kan give et godt indblik i, hvordan de lokale tyske myndigheder forholdt sig til og reagerede på deserteringerne.

Udover dette udgør to privatarkiver det vigtigste arkivmateriale. Det ene af disse går i teksten under betegnelsen "Brevene til Eskild Vind". Dette materiale i Historisk arkiv for Seem Sogn består af en brevsamling med ca. 150 breve sendt fra familien Vind i Fjersted (beliggende tæt ved grænsen på tysk side syd for Ribe) til deres deserterede søn, Eskild i Danmark (se endvidere p. 12ff)

Det andet privatarkiv, som skal omtales nærmere, er C.G. d'Obyr Willemoës' privatarkiv. Willemoës var under 1. Verdenskrig redaktør af den konservative avis "Ribe Stiftstidende", og mange nordslesvigere, der var kommet over grænsen, henvendte sig til ham eller til avisens redaktion, og den blev således det første mål for mange af disse. Her kunne de altid regne med hjælp til at komme videre. Den megen kontakt med Nordslesvig bevirkede også, at Ribe Stiftstidende var en af de mest velunderrettede aviser om forholdene der under krigen.

Willemoës' arkiv indeholder 3 håndskrevne bøger med titlen "Sønderjylland og Krigen. Flygtninge bind I-III." på tilsammen ca. 750 sider. I disse bøger er der i dagbogsform indført forskellige oplysninger om forhold og tilstande i Nordslesvig særlig i grænseområdet syd for Ribe under krigen, samt en del beretninger om deserteredes flugt over grænsen til Danmark. Oplysningerne er for størsteparten fremkommet gennem interviews med de desertører, der opsøgte Willemoës i Ribe. Selv om den sirlighed og omhu, hvormed bøgerne er ført, kunne indicere, at de ikke er helt samtidige, så tyder alt dog på, at det blot drejer sig om renskrivning af referater af disse interviews, og som sådan er det et glimrende kildemateriale til belysning af mange forhold omkring desertering, bl.a. selve flugten over grænsen og opholdet på dansk side. Der er også indklæbet nogle original-

referater i bøgerne. Udover dette er der også indsat en del beretninger fra, hvad der må have været en slags meddelere, og disse beretninger bærer som regel overskriften "Fra grænsen syd og øst for Ribe" og så en dato. Her drejer det sig med garanti om samtidige kilder, og de har været særdeles givtige.

Der er arkivmateriale, som jeg af tidsmæssige, økonomiske og andre praktiske årsager ikke har kunnet undersøge, først og fremmest arkivalier i "Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv" på Gottorp slot i Slesvig. Her ville der ganske givet være en del spændende at hente i især overpræsidentens arkiv, selvom der på den anden side sikkert ville være meget af det, der ville være identisk med akter i især landrådsarkiverne; også i arkivet for Landesgericht Flensburg ville der sikkert være noget af relevans, idet der her blev ført mange retssager mod deserterede nordslesvigere.

Udover dette ville en mere omfattende gennemgang af forskellige danske ministerielle arkiver måske også give et godt bidrag til det ret så pauvre materiale, der er om den officielle danske holdning til deserteringerne. Udenrigsministeriets arkiv er dog undersøgt, men med et meget ringe resultat.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa:

Haderslev Landrådsarkiv (Militærsager) Fag 46

nr.21: 1914-18 "Verzeichnis der Fahnenflüchtigen, für die Aberkennung der Staatsangehörigkeit in Frage kommt".

nr.22: "Acten betreffend Fahnenflucht Militärverpflichtiger pp." Band I-II (Band I = 1915-16, Band II = 1917-19).

nr.22a: Rückkehr von Fahnenflüchtigen. Erlass des Kriegsministeriums v. 29/5 1917. Gen. und Spec."

Haderslev Landrådsarkiv Fag 44, nr.17 "Verzeichnis solcher Personen, die sich dem Heeresdienst entzogen haben" 1915-18.

Aabenraa Landrådsarkiv Z.B. nr.136: "Desertører under krigen 1914-18, løse papirer".

Sønderborg Landrådsarkiv nr.2146 (1917) Fahnenflüchtige. 1.Hefte ("Acta (Specialia) betreffend Fahnenflüchtige").

Tønder Landrådsarkiv nr.869-70 Z. Spec. nr.290-91 "Diverse Militærsager". (1917-18).

Haderslev Byarkiv, Administrationens Arkiver 1864-1920. Afd.LIX Acta 59.7.e.IX "Stammrolle der auszubürgernden Fahnenflüchtigen".

Toftlund Amtsforsanderarkiv nr.84. "Ausbürgerung Fahnenflüchtiger der Bezirk (Gen.)", "Ausbürgerungslisten der Fahnenflüchtigen der Bezirk 1917".

Skærbæk Amtsforsanderarkiv Fag V nr.70-70h. "Krieg" 9 Hefter 1914-20.

Skærbæk Amtsforsanderarkiv B.71 "Ausbürgerung" Gen. und Spec. (1915-19).

Rødning Amtsforsanderarkiv Fag XXXV. nr.14 "Grenzüberschreitung".

Højrup II. Amtsforsanderarkiv Indgaaede Skrivelser og Bekendtgørelser fra Krigsaarene" Bd. I-II.

Øsby Amtsforsanderarkiv (1914-16) "Forskellige Akthefter vedr. Krigsaarene".

Karen Hansen f. Poulsens Privatarkiv "Optegnelser fra Krigsaarene 1914 flg." (Private Personarkiver nr.258).

H.P.Hanssens Privatarkiv pk.33. Hans Andresen til H.P.Hanssen 8/12 1916.

Haderslebener Kreisblatt 1917

Rigsarkivet, København:

C. G. d'Obry Willemoës' privatarkiv (private personarkiver nr.6517). Pk. 7-9: "Sønderjylland og Krigen. Flygtninge. bd.I-III". (I noterne: "Willemoës")

M. W. Kofoed. Officer, privatarkiv (private personarkiver nr.5791). "Dagbogsblade fra Grænsegendarmeriet 31/7 1914 - 5/7 1918."

To Løvers Arkiv (private institutionsarkiver nr.10.075) pk.8 (ca. 1888-1941).

Samvirkende Sønderjyske foreninger, De (private institutionsarkiver nr.10.182) Forhandlingsprotokoller 1894-1920.

Sønderjysk Samfund (private institutionsarkiver nr. 10.077). Korrespondance, ansøgninger, uddelingsbøger, regnskabsbøger (uordnet). 1894-1921.

Udenrigsministeriets Arkiv nr.5 d 29a. "Danmark- Tyskland: Indbyrdes politiske forhold under og efter krigen". (1914- 1.februar 1923.)

Rigsarkivets Danicasamling: Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg. Arkiv nr. 301. *Ministerium des Innern*. Titel 4030. 1914-21 "Massnahmen gegen deutscheindliche Umtriebe in Nordschleswig während des 1. Weltkrieges". nr.19-23. spole 83-85. (I noterne: "Ministerium des Innern".)

Erhvervsarkivet, Århus:

Ribe Stiftstidende, Kassebog 1916.

Historisk arkiv for Seem Sogn:

"*Kjære Eskild*". En samling breve til Eskild Vind, sendt fra hjemmet i Fjersted under 1. verdenskrig, samt enkelte andre breve. (I noterne: "Brevene til Eskild".)

Statsbiblioteket, Århus:

Ribe Stiftstidende 1916, 1917.

Hejmdal 1914.

Litteraturoversigt

(Det kursiverede i parentes er den forkortelse, der er anvendt i noterne.)

Alnor, Karl: Handbuch zur schleswigschen Frage. bd.II (Die schleswigsche Frage und der Weltkrieg.) (Neumünster 1928) (*Alnor*)

Berlin, Knud: Den preussiske desertørkonventions ophævelse. (I: Franz v.Jessen; Haandbog i det slesvigske spørgsmåls historie bd.II p.113-26. (København 1938)) (*Knud Berlin*)

Christiansen, Ernst: Du kan, du må og skal. To år i krig. (Flensborg 1923) (*E. Christiansen*)

Clausen, H.V.: Nordslesvig 1863-93. Den nationale Stilling paa Landet. (I: Sønderjyske Aarbøger 1894 p.33-146). (*H.V. Clausen*)

la Cour, Vilh.: Sønderjylland under verdenskrigen. August 1914-16. (København 1916) (*Sønderjylland under Verdenskrigen*)

Christmas-Møller, Wilhelm: Christmas-Møllers politiske læreår. (København 1983) (*Christmas-Møller*)

Dansk Biografisk Leksikon bd. 1-16 (København 1979-84) (*D.B.L.*)

D.S.K. Aarbøger 1941-71. Udgivet af foreningen af dansksindede sønderjyske krigsdeltagere. (Aabenraa 1941-71).

Eliassen, P.: Kongeaen eller Den gamle Grænse. (Kolding 1926) (*Eliassen*)

Elze, W.: Das deutsche Heer von 1914. (Osnabrück 1968)

Erichsen, E.: Den tavse dansker. En bog om dem, der gjorde deres pligt. (København 1916)

Fink, Troels: Da Sønderjylland blev delt. Bd.I-III. (Aabenraa 1979) (*Fink*)

Fog-Petersen, Gunnar: Det radikale Venstres historie bd.I-II (Odense 1939) (*Fog-Petersen*)

Gemeindelexicon für das Königreich Preussen, Heft VIII, Provinz Schleswig-Holstein. (Berlin 1908)

Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. (Åbenrå 1985) (*Schultz Hansen*)

Hanssen, H.P.: Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser bd.I-II (København 1924) (*Fra Krigstiden*)

H.P. [Jensen]: Pigen fra Kamtrup. Karen Poulsen som flugthjælper til Danmark under første verdenskrig. (I: Ugeavisen for Midtsønderjylland 25.juni, 2. juli, 9.juli, 16.juli og 23.juli 1987)

Jensen, Jens: Det danske gendarmerikorps. Grænsens gendarmere og smuglere gennem 100 år 1839-1939. (Haderslev 1938)

v.Jessen, Franz: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. (København 1901) (*Franz v.Jessen 1901*)

v.Jessen, Franz: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie bd.I (1900-18) (København 1938) (*Franz v.Jessen*)

Københoved Bysamfund. Bidrag til Skrave Sogns Historie bd.I (København 1950).

Kaarsted, Tage: Ove Rode som indenrigsminister 1913-20. (København 1976)

Kaarsted, Tage: Påskekrisen 1920. (Aarhus 1968). (*Påskekrisen 1920*)

Kaarsted, Tage: Storbritannien og Danmark 1914-20. (Odense 1974)

Landsmænd. XVII. Redaktør C.O.Willemoës. (I: Grænsevagten årg.9, 1927 p.99-103).

Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk. (Åbenrå 1976) (*Lassen*)

Lebeck, Anders: Tyve Aars Elever. Den nordslesvigske skoleforenings virksomhed 1894-1913. (Haderslev 1914) (*Lebeck*)

Lindeberg, Lars: De så det ske! Danmark under 1. Verdenskrig. (København 1966)

Lund, Hans: Den politiske og nationale udvikling. (I: Sønderjyllands Historie, V, København 1932-33, p.3-306) (*Lund*)

Ministermødeprotokol 1916-18. Kirkeminister Th.Poulsens referater. Udg. Tage Kaarsted. (Aarhus 1973)

Munch, P.: Erindringer bd.III "1914-18. Under den første verdenskrig". Bd.IV "1918-24. Freden, Genforeningen og de første efterkrigsår". (København 1961-63).

Petersen-Pauli, N.P.: Sønderjyske Rømningsmænd. (Kolding 1921) (*Petersen-Pauli*)

Pligtspørgsmålet. Af "En Dansker" (København 1917) (*Pligtspørgsmålet*)

Rasmussen, B.: I gerning og sandhed. N.H.Rasmussen og de sønderjyske krigsfanger. (København 1923)

Rasmussen, E. & Skovmand, Roar: Det radikale Venstre 1905-55. (København 1955) (*Skovmand/Rasmussen*)

Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830. (København 1982) (*Rerup*)

Ribe Stiftstidendes Jubilæumsskrift 150 år (Indlagt i RS 6/1 1936)

Ove Rodes dagbøger 1914-18. Udg. Tage Kaarsted (Aarhus 1972)

Scavenius, Erik: Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig. (København 1959).

- Sjøquist, Viggo: Erik Scavenius bd.I (København 1973)
- Sjøquist, Viggo: Peter Munch. Manden, Politikeren, Historikeren. (København 1976)
- Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen. Ved H.V.Clausen. (I: Sønderjyske Aarbøger 1934 p.212-57; samme 1935 p.129-60) (*Stemninger og tilstande....*)
- Svane, I.: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-10. (I: Sønderjyske Aarbøger 1973, p.76-198.) (*I. Svane*)
- Sønderjyllands Historie. red. Vilh. la Cour m.fl. bd.V 1864-1920 (København 1932-33) (*Sønderjyllands Historie*)
- Sønderjysk Centralforenings Festskrift. Red. Edvard Eller (København 1920) p.178-85. (*S.C.F. Festskrift*)
- Sønderjysk forening for Odense og omegn 1889-1939 (Festskrift). Red. Martin N. Hansen (Odense 1939)
- Sønderjysk forening for Aarhus og omegn 1887-1937 (Festskrift) (Aarhus 1938)
- Sørensen, H.E.: Fra skyttegrav og hjemmefront. (Skærbæk 1984)
- Sørensen, H.E.: Før Genforeningen. Gamle Sønderjyder fortæller. (Skærbæk 1981)
- Tange, Jef: Lynnedslag, Solopgang. Af en ung sønderjydes dagbog under den 1. verdenskrig og ved Genforeningen. (København 1970) (*Jef Tange*)
- Thomsen, I. & Thorsen, S.: De fire onde aar. Dagligt liv i Sønderjylland under verdenskrigen. (København 1933) (*De fire onde år*)
- C.Th. Zahles dagbøger 1914-17. Udg. Tage Kaarsted. (Aarhus 1974)

Noter

Indledning

1. Petersen-Pauli forord.

Litteratur

1. Enkelte bidrag i disse årbøger omhandler desertering, og disse har også været inddraget i undersøgelsen.
2. Petersen-Pauli forord
3. Petersen-Pauli p.6
4. Se p. 116
5. Petersen-Pauli p.93-99
6. Brevene til Eskild p.112-30
7. Ibidem
8. Brevene til Eskild p.113
9. Karen Hansens privatarkiv
10. Ibidem

Pligtspørgsmålet

1. Rerup p.103, Lund p.258. Det skal understreges, at når så mange unddrog sig værnepligten og udvandrede i 1870, så skyldtes det primært, at de kunne gøre det lovligt, nemlig i henhold til fredstraktaten, hvor der i §19 stod, at undersætter i de afståede landsdele i 6 år skulle have mulighed for at optere til fordel for Danmark. (Rerup p.235-36).
2. Se p. 49ff.
3. Pligtspørgsmålet. Bidrag til Oplysning om Sønderjydernes Pligtforhold. Af En Dansker.
4. E. Christiansen p.10
5. D.S.K. Aarvog 1947 p.16
6. Samme p.17
7. Se også E. Erichsen: "Den tavse dansker. En bog om dem, der gjorde deres pligt", der, som undertitlen indicerer, også handler om, at man burde blive og gøre sin pligt.
8. H.E. Sørensen: Fra skyttegrav og hjemmefront p.41
9. Hejmdal d. 7/8 1914
10. Ibidem

11. Pligtspørgsmålet p.3, p.15
12. Se f.eks. Fra Krigstiden bd.I p.82, hvor der bl.a. står: "I Beretningen konstaterede jeg først, at Nordslesvigerne gjorde deres Pligt....Desto pinligere er det, at Angrebene paa deres danske Nationalitet og danske Modersmaal fortsættes..." Se også samme p.27 og p.37
13. Fra Krigstiden bd.I p.106
14. Fra Krigstiden bd.I p.125
15. Fra Krigstiden bd.I p.126
16. Ibidem
17. Ibidem
18. Fra Krigstiden bd.I p.125

At komme over grænsen

1. Petersen-Pauli p.41; Stemninger og tilstande... p.220
2. Petersen-Pauli p.23ff, p.30-34
3. Eliassen p.266: "Det er en stor Fejltagelse, naar Enkelte har villet givet det Udseende af, at Folk søgte over Grænsen af nationale Grunde....Flugten skete først og fremmest for at redde Livet."
4. Alnor p.854
5. Se f.eks. Lund p.268
6. Petersen-Pauli p.49-54
7. Skærbæk amtsforstanderarkiv Fag V nr.70a
8. Willemoës bd.II bilag, dateret 6/8 16. (se også Brevene til Eskild p.23)
9. Willemoës bd.III, bilag
10. Eliassen p.287
11. Brevene til Eskild p.99
12. Samme p.12
13. Petersen-Pauli p.110
14. Eliassen p.281
15. Karen Poulsens bedrifter er omtalt mange steder. Til særligt interesserede kan jeg anbefale en række artikler i Ugeavisen for Midtsønderjylland, hvor H.P. giver en meget omfattende og saglig redegørelse for hendes person og hendes virke.
16. Dette og følgende: Karen Hansens privatarkiv.
17. Petersen-Pauli p.153
18. Se f.eks D.S.K Aarvog 1960 p.106: "Jeg gik efter Endrupskov til og Gjelsbro og naaede Kroen uden at blive antastet. Her mødte jeg en Mand, som kendte Forholdene og kunne hjælpe mig videre. Han havde bestukket Vagtposten med en Tier, saa han var blind paa det ene Øje, og med det andet saa han intet."
19. Brevene til Eskild p.38
20. Samme p.80
21. Samme p.16
22. Samme p.23
23. Samme p.60
24. Willemoës bd.III p.4-5 i tillæg efter p.560
25. Willemoës bd.III p.3-4 i tillæg efter p.637

26. Brevene til Eskild p.103
27. Rødding Amtsforstanderarkiv Fag XXXV nr.14
28. Det var iøvrigt oftest netop *hjelperne*, der blev fanget.
29. Dette skøn er foretaget på grundlag af en mængde oplysninger i Ribe Stiftstidende, hvor der under krigen var en daglig rubrik med titlen: "Syd for Grænsen under Krigen". Her var der jævnlig oplysninger om retssager mod desertører og hjælpere. Som supplement til dette kan bruges Sønderjylland under Verdenskrigen, der dog må mistænkes for netop at have oplysningerne fra bl.a. Ribe Stiftstidende.
30. Ibidem
31. Haderslev landrådsarkiv Fag 46, nr. 27 "Straffefortegnelse 1916-18".
32. Se f.eks. Petersen-Pauli p.78f

Desertørerne

1. Skildringen er primært baseret på Alnor p.859-864
2. Det skal dog anføres, at Elsass-Lothringen ikke som Slesvig var en preussisk provins men et særligt rigsland.
3. Alnor p.860 note 1
4. Alnor p.862 note 1
5. Alnor p.862
6. Tønder landrådsarkiv z.spec. nr.290-91
7. Tallene er hentet fra "Gemeindelexicon für das Königreich Preussen...."
8. Dette og følgende: H.V.Clausen særlig p.33-50. Desuden Schultz Hansen p.123-28.
9. Tallene er fra Sønderjyllands Historie p.296-97.
10. En sammenligning af fordelingen af desertørerne og de nordfra kommende stemmeberettigede i 1920 (Franz von Jessen bd. II, tabel 1) viser en noget større overensstemmelse end sammenligningen med afstemningsresultatet.
11. Se Lassen p.166-79
12. Tallene er fra Schultz Hansen p.115
13. Som overordnet litteratur til dette historiske afsnit er anvendt Rerup p.265-68 og Lund.
14. Lund p.44-47; Schultz Hansen p.100
15. Lund p.146-49
16. I.Svane p.76ff
17. Lassen p.117-19
18. Dette gælder f.eks. for Skrave sogns vedkommende. (Se M.K.Gram i Københoved Bysamfund p.279-97.)
19. P.Munchs erindringer 1914-18 p.114
20. Se f.eks. Alnor p.854
21. W.Elze: "Das deutsche Heer von 1914" p.1
22. Se f.eks. Stemninger og Tilstande.... p.149-152. (Brevene til Eskild, som man ellers skulle forvente ville kunne sige noget om dette, kan ikke bruges, da de i denne periode er meget præget af retssagen mod familien.)
23. Frantz v.Jessen p.568
24. Haderslebener Kreisblatt 1917 p.158

25. Således står der i Brevene til Eskild p.102 (9/8 1917): "I den sidste tid er der gået mange 17-årige over grænsen."
26. Willemoës bd.III tillæg efter p.513 (22/2 1917)
27. Sønderjyllands Historie p.415
28. Se f.eks. Alnor p.854 og Frantz v.Jessen p.578

Tyske reaktioner

1. Se p. 35ff.
2. Skærbæk amtsforstanderarkiv Fag V nr.70a
3. Åbenrå landrådsarkiv Z.B. nr.136
4. Willemoës bd.II, bilag (10/9 1916)
5. Willemoës bd.II, bilag (16/8 1916)
6. Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr.22(b) næstbages
7. Lund p.268 og De fire onde Aar p.144-45
8. Skærbæk amtsforstanderarkiv Fag V nr.70f
9. Øsby amtsforstanderarkiv
10. De fire onde Aar p.106-8
11. Skærbæk amtsforstanderarkiv Fag V nr.70e
12. Højrup II amtsforstanderarkiv bd.I
13. Eliassen p.228-32
14. Brevene til Eskild p.19
15. Dette og følgende: Eliassen p.291 og Petersen-Pauli p.16-19
16. Willemoës bd.II, bilag (6/8 1916)
17. Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr.22 bd.II
18. Skærbæk amtsforstanderarkiv Fag V nr.70a
19. Se f.eks. Lund p.267
20. Brev fra den danske gesandt i Berlin til Udenrigsministeriet (Udenrigsministeriets arkiv nr.5 d 29a)
21. Tønder landrådsarkiv nr. 869-70
22. Referatet er hentet fra Ribe Stiftstidende 7/6 1917.
23. Haderslev landrådsarkiv Fag 46 nr.22a
24. Brevene til Eskild p.140 (9/7 1918)
25. Sønderborg landrådsarkiv nr.2146
26. Skærbæk amtsforstanderarkiv B71 (1915-19)
27. Lebeck p.45ff.
28. H.V.Clausen p.42 og Schultz Hansen p.98

Desertørerne i Danmark

1. Jeg har således undersøgt følgende materiale:
 Konseilpræsident C.Th.Zahle ("Dagbøger 1914-17")
 Indenrigsminister Ove Rode ("Dagbøger 1914-18"; "Ove Rode som udenrigsminister 1913-20")
 Udenrigsminister Erik Scavenius ("Dansk udenrigspolitik under den 1. verdenskrig"; "E. Scavenius" bd.I)

Forsvarsminister P.Munch ("Peter Munch. Manden. Politikeren. Historikeren"; "Erindringer" bd.III-IV)

Det er altså næsten hele inderkredsen i den radikale regering. (Finansminister E.Brandes mangler.)

2. Skovmand/Rasmussen og Fog-Petersen
3. Ministermødeprotokol 1916-18. Kirkeminister Th.Poulsens referater.
4. Skovmand/Rasmussen p.201-2
5. En nøjere gennemgang af andre ministerielle arkiver, såsom justitsministeriets, indenrigsministeriets og forsvarsministeriets kunne sikkert give noget relevant materiale. Selv med dette in mente må man dog konstatere, at der også i arkivalierne er forbavsende stille omkring nordlesvigske anliggender.
6. Ordlyden er hentet i Fog-Petersen bd.II p.82
7. Om Scavenius: Fog-Petersen bd.II p.35-40
8. Om den dansk-preussiske desertørkonvention: se Knud Berlin
9. I Brevene til Eskild, som jo var én af de første, skinner denne frygt flere gange igennem. Det første brev, han modtog fra Snepsgaard kort efter flugten, opfordrer ham til at søge væk fra grænsen for en sikkerheds skyld og holde en lav profil, ja nærmest gå under jorden. Der står bl.a. (p.3.) 19/1 1915:"A.Nissen.....fortalte, at da du havde ladet dig indrullere i lægdrollen, ville meget blive udleveret, men man kan jo ikke høre efter folkesnak. Jeg skulle bede dig fra dine kære derhjemme, om ikke at rejse herud for det første, thi du ved jo nok, hvad du risikerer. Gør ikke alt for kendt, hvor du er; det var vist bedre, om du kom længere bort, hvor du er helt ubekendt.....Du måtte ikke have rejst ind på Seemgaard, hvor flere kan have set dig. Du må hellere holde dig i ro."
10. Jef Tange p.57
11. Knud Berlin p.118
12. Se f.eks. Petersen-Pauli p.214-17
13. Fink bd.I p.42 og Christmas-Møller p.96f
14. Christmas-Møller p.97
15. To Løvers arkiv
16. Ibidem
17. Ibidem
18. Dette ses af vendinger i blanket-teksten som f.eks.: "traadt sammen i Stilhed" og anmodningen til sidst om at sende blanketten retur, hvis den ikke bruges.
19. Vanggaard, Jens S. (1875-1945). Venstrepolitiker. Stærk national. Nær ven af rektor H.P.Hansen. Dannevirkemand. (D.B.L. bd.15 p.277-78)
20. With, Erik (1869-1959.) Efterretningschef. Meget national og tysk fjendtlig. Dannevirkemand. Var en af hovedmændene bag udbruddet af "Påskekrisen" i 1920 (D.B.L. bd.15 p.639-40)
21. Rasmussen, N.H. (1854-1924) Gymnastikdirektør. Var under krigen drivkraften bag arbejdet med at hjælpe sønderjyske krigsfanger, bl.a. med oprettelsen af særlige fangelejre for disse i England, Frankrig og Rusland. Dannevirkemand. (D.B.L. bd.12 p.49-50)
22. Om dette se f.eks. Christmas-Møller p.96-102; Fink bd.I p.41-43 og Påskekrisen 1920 p.27-36
23. Dette og følgende: Påskekrisen 1920 p.30-31; P.Munchs erindringer bd.III p.330-32; Fink bd.I p.42
24. Willemoës bd.III p.562-63

25. Om specielt den engelske efterretningstjenestes brug af desertørerne, se også Kaarsted: Storbritannien og Danmark 1914-20 p.137
26. Den fulde ordlyd kan læses p.88 i dette afsnit.
27. Ministerium des Innern spole nr.84 bd.4 nr.411
28. Brevene til Eskild p.78 (1/2 1917)
29. Brevene til Eskild p.79 (1/2 1917) og p.83 (28/2 1917)
30. Frantz v.Jessen p.570
31. Ribe Stiftstidendes kassebog 1916
32. Sønderjysk Centralforenings (S.C.F.) Festskrift p.179
33. De samvirkende sønderjyske Foreninger, Forhandlingsprotokoller 1894-1920.- En tur til byarkivet i Horsens for at kigge i arkivet for Sønderjysk forening for Horsens og Omegn viste også, at der var et hul fra 1913 til 1920!
34. S.C.F. festskrift p.181. Willemoës nævner også dette forhold (bd.III, tillæg efter p.565)
35. Sønderjysk Samfunds arkiv
36. Påskekrisen 1920 p.35; S.C.F. festskrift p.181
37. Dette og følgende talmateriale: To løvers arkiv
38. Dette var f.eks. tilfældet med Eskild, der tjente i forskellige pladser om sommeren og så om vinteren gik på henholdsvis St. Restrup højskole og Asminkloster landbrugsskole (Brevene til Eskild p.28 og p.84)
39. Willemoës bd.III p.11-12 i tillæg efter p.565
40. Se f.eks. Willemoës bd.II, tillæg efter p.262
41. Willemoës bd.II p.507
42. Brevene til Eskild p.78
43. H.E.Sørensen: Fra skyttegrav og hjemmefront p.72
44. H.E.Sørensen: Før Genforeningen p.81

Navneregister

Registeret, der ikke omfatter noter og litteraturliste, medtager ikke personer, der kun er omtalt i billedtekster.

- Aaskov, Peter, Landstormmand, Frifelt 78f
Alnor, Karl, tysk forfatter 11, 15, 25, 41, 43, 46
- Brandes, Edvard, dansk finansminister 84
Bruun, H. C., borgmester i Ribe 14
- Christiansen, Ernst, redaktør, Flensborg 18, 20, 22
Christmas-Møller, John, dansk konservativ politiker 87
Clausen, H. V., historiker, København 49, 53, 82
Collin, Ionas, overkirurg, København 87, 90
- Davidson, soldat fra Øsby 73
- Eliassen, P., forfatter, Kolding 11, 15, 24, 33
- Graaby, Søren, nordslesvigsk soldat 18
- Hansen, H. P., rektor, København 87, 90
Hanssen, H. P., redaktør, Aabenraa 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 53, 55
- Iversen, desertør, Christiansfeld 24
- Jepsen, Ole, desertør, Roager 70
Jessen, Jens, redaktør, Flensborg 53
- Kidde, Aage, dansk konservativ politiker 87, 89
Kloppenborg-Skrumsager, H. D., nordslesvigsk landdagsmand 20, 55
Kjær, oversergent i det danske grænsegendarmeri 32
Krüger, H. A., nordslesvigsk rigsdags- og landdagsmand 53
- Lassen, Hans, nordslesvigsk rigsdags- og landdagsmand 53
Lebeck, Anders, journalist, Aabenraa 82
Lund, L., gdr., Roager 70
v. Löw, landråd i Haderslev kreds 12
- Mauritzen, Hans, desertør, gdr., Roager 70
Mauritzen, Lauritz, desertør, gdr., Hjerding 30
v. Moltke, overpræsident i Slesvig-Holsten 79
Munch, P., dansk forsvarsminister 83
- Nissen, Nis, nordslesvigsk landdagsmand 20
- Paulsen, Peter, desertør, Skovby 73
Petersen, C., gdr., Roager 70
Petersen-Pauli, N. P., forfatter, Kolding 9, 11, 12, 14, 24, 33ff, 37, 90, 100
Poulsen, Karen, Kamstrup 14, 33, 34 (ill.), 35
- Rasmussen, N. H., gymnastikdirektør 89, 90
- Scavenius, E., dansk udenrigsminister, 84
Schöler, Marcus, gdr., Spandet 36
Skov, Jesper, gdr., Roager 30
Svendsen, Nic., forfatter 60
Svith, læge i Ribe 87, 91, 97, 98
- Vanggård, Jens, dansk venstrepolitiker 89
Vind, Eskild, desertør, Fjersted 11ff, 33, 35f, 81, 91, 98
Vind, familien, 11ff, 37ff, 76
- Willemoës, C. G. d'Obry, redaktør, Ribe 30, 32, 36, 90, 91, 92 (ill.), 97, 98
With, Erik, efterretningschef 89, 90

Billedet på bogens forside viser to vagter ved den dansk-tyske grænse ved Roager under den første verdenskrig. Sådanne poster måtte, de soldater, der ville flygte til Danmark for at slippe bort fra krigens rædsler, passere. Det lykkedes for ca. 2500, heriblandt disse tre unge mænd fra Ø. Lindet, som efter den vellykkede flugt i oktober 1916 lod sig fotografere i Ribe. Det er fra venstre Jeppe Jessen, Holger Frank og Marius Frank.

I bogen fortælles om de svære overvejelser, der gik forud for flugten, om problemerne med at komme sikkert over grænsen, om de tyske myndigheders forsøg på at hindre desertørerne og om modtagelsen i Danmark. Forfatteren forsøger også at tegne et signalement af de soldater, der gik over grænsen.